This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M-2082 विषय

नाव उपनिषदार्थ व्याख्या (ईशोपनिषद)

लेखक / लिपीकार —

पृठ 330 काळ पूर्ण / ~~अपूर्ण~~

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री

M 2082

उपनिषदर्थव्याख्या. –

श्री. के. ल. उर्फ भाऊजी दफ्तरी ईशोपनिषद –२४ पा.

ईशोपनिषद हे शुक्लयजुर्वेदाचा शेवटचा भाग आहे. याज्ञवल्क्यानें कृष्ण यजुर्वेद म्हणजे तैत्तिरीय-संहिता ओकून नंतर त्यानें शुक्ल यजुर्वेद म्हणजेच वाजसनीय संहिता सूर्यापासून मिळविली व हा याज्ञवल्क्य वैशंपायनाचा शिष्य होता, वगैरे हकीकत वायुपुराण अध्याय ६१ मध्ये दिली आहे. वायुपुराण अध्याय ९९ मध्ये, पांडवांचा पणतू जनमेजय यानें वैशंपायनाच्या विरोधास न जुमानतां [redacted] वाजसनेय ब्राह्मण स्थापन केले व वाजसनेयक ब्रह्म (वेद) प्रवृत्त

१ केलें असें सांगितलें आहे. ह्यावरून शुक्ल यजुर्वेद व अर्थात् ईशोपनिषद जनमेजय पांडवाच्या राज्यांत याज्ञवल्क्यानें केलें असें ठरतें. पांडवांचे भारतीय युद्ध ई. सनापूर्वी ११९७ ह्या काळीं झालें. व पांडवांचें निधन ईसनापूर्वी ११७५ ह्या काळीं झालें हें मी दुसऱ्या ग्रंथांत सिद्ध केलेंच आहे. भारतीय युद्धाच्या वर्षीं जनमेजयाचा बाप परीक्षिती जन्मला. ह्यावरून जनमेजयाचा जन्म ई. सनापूर्वी सुमारें ११७० व त्याच्या राज्याचा आरंभ ई. सनापूर्वी सुमारें ११५० ठरतो. म्हणून, ईशोपनिषद ई. सनापूर्वी सुमारें ११५० ह्या काळीं याज्ञवल्क्यानें केलें असें ठरतें.

घटनेची योजना :– कर्म व ज्ञान ह्या दोहोंच्या संयोगानेंच अमृताची म्हणजे आत्यंतिक सुखाची प्राप्ती होते हें सांगून कर्म कसें करावें व तें ज्ञान कोणतें हें सांगणें हीच ह्या उपनिषदाची घटनेची योजना आहे. ह्या उपनिषदास जें सांगावयाचें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्लोक २: कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥२॥

अर्थ: – विषयसुखाचा त्यागच करावयाचा तर मग कर्मेंच करण्याची गरज नांहीं असें ही तूं समजूं नकोस.) ~~शंभर वर्षे~~, कर्तव्य कर्मे करीतच, ~~जिवंत~~ ह्या लोकीं शंभर वर्षें जिवंत राहण्याची इच्छा करावी.

~~कारण मनुष्यास [नरे] कर्माचा वासनारूपी [लेप] लेप लागूं नये ह्याकरितां तुला हाच मार्ग आहे~~

~~[एवं] ह्याहून [इतः] दुसरा मार्ग [अन्यथा] तुला नांहीं~~. (मागे पहा)

टिप्पणे: – विषयसुखाचा त्यागच करावयाचा तर मग कर्मेंच करण्याची गरज नांहीं असें कोणाला वाटेल म्हणून कर्मे मरेपर्यंत केलींच पाहिजेत असें सांगण्याकरितां हा श्लोक योजिला आहे. ह्यांतील "जिजीविषेत्" ह्या पदाचें स्वारस्य फार खोल आहे. हे सनंत असल्यामुळें, ह्या श्लोकाच्या पहिल्या अर्धाचा अर्थ "शंभरही वर्षे म्हणजे आयुष्य आहे तोंपर्यंत कर्मे करीतच जिवंत राहण्याची इच्छा करावी" असा आहे, "म्हणजे कर्मे कधींच टाकूं नयेत" असा अर्थ आहे; व तो श्री. शंकराचार्यांच्या मताच्या विरुद्ध आहे. म्हणून, त्यांनीं, हा श्लोक अज्ञान्याकरितां सांगितला आहे व पहिला श्लोक ज्ञान्याकरितां सांगितला आहे. असें ग्रहण केलें आहे. तें चूक आहे; कारण असें ग्रहण करण्यास कारण कांहींच नांहीं. "विशेषादर्शनं यावत्तावत्सामान्यदर्शनम्" म्हणजे जोंपर्यंत एखादें ~~वचन~~

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तें त्यांत एकाच अध्यायांत अठरा श्लोकांत सांगितलें आहे.

श्लोक १ : ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुंजीथाः मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥१॥

अर्थः – ह्या जगांत जें कांहीं क्षणभंगुर आहे, तें सर्व ईश्वरानें राहावयाचें म्हणजे ईश्वराच्या मालकीचें धन आहे. त्याचा म्हणजेच क्षणभंगुर अशा विषयसुखाचा किंवा परावलंबी सुखाचा त्याग करून ध्रुवा आनंदाचा उपभोग घ्यावा. दुसऱ्याच्या (म्हणजे येथें ईश्वराच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या) धनाची इच्छा करूं नकोस (कारण तसें करणाऱ्यास दंड होतो)

टिप्पणी: – "ईश" म्हणजे ईश्वर ह्याची येथें तृतीया केली आहे.

"वास्यं" हें वस् म्हणजे राहणें ह्यापासून झालेलें आहे. ह्याचा अर्थ "राहावयाचें" असा आहे. ईश्वरानें राहावयाचें म्हणजे ईश्वराच्या मालकीचें असा अर्थ आहे.

"जगत्" म्हणजे ज्याला गति आहे तें म्हणजे जें चंचल – क्षणभंगुर आहे तें.

"तेन त्यक्तेन" म्हणजे त्याचा त्याग करून.

"भुंजीथाः" – हें आत्मने पदाचे विधिलिङाचें रूप असल्यामुळें ह्याचा अर्थ "उपभोग घे" "आनंद प्राप्त करून घे" असाच केला पाहिजे. श्रीशंकराचार्यांनीं पालन कर असा अर्थ केला आहे तो चूक आहे; कारण भुज् आत्मनेपद = उपभोग घेणें; भुज् परस्मैपद = अवन करणें.

"कस्यस्वित्" म्हणजे "कोणाचेंही" म्हणजे "दुसऱ्याचें"

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्या प्रमाणें वागल्यानें म्हणजे मरेपर्यंत कर्तव्य कर्म केल्यानें [एवम्] मनुष्य असा जो तूं त्या तुला [त्वयि नरे] कर्मांचा वासनारूपी लेप लागणार नांही. (कर्मांचा लेप होऊं नये ह्या करितां) ह्याहून दुसरा मार्ग नांहीं [इतः अन्यथा न अस्ति]।

श्लोकाच्या द्वितीयार्धाचा अन्वयः—
एवम् त्वयि नरे कर्म न लिप्यते,
इतः अन्यथा न अस्ति.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वचनें एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीसच लागूं आहे असें
दिसून येत नांहीं तोपर्यंत तें सर्वच परिस्थितीस लागूं
असतें, ह्या तत्त्वाचा श्री शंकराचार्यांनी त्याग केला आहे.
किंवा ज्ञान्यासच लागूं आहे
येथें हा श्लोक अज्ञान्यासच लागूं आहे असें सांगणारा
विशेषवाचक शब्द कोणताच नांहीं. ~~सूत्रकार व्यास~~
~~"अविशेषात्" ३।४।१३ ह्या सूत्रांत असें म्हणतात कीं~~
~~"येथें विशेषवाचक शब्द कोणताच नांहीं म्हणजे ज्ञानवान्~~
~~मनुष्यास हा श्लोक लागूं आहे असें दाखविणारा शब्द~~
~~येथें नांहीं." पण अज्ञान्यासच हा श्लोक लागूं आहे~~
~~असें दाखविणारा तरी शब्द ह्या उपनिषदांत~~
~~कोठें आहे. विशेषवाचक शब्द येथें नांहीं ही गोष्ट सूत्र-~~
~~कारासही मान्य आहे.~~ ~~एकूण~~ म्हणून हा श्लोक ज्ञानी व अज्ञानी
ह्या दोघांसही सारखाच लागूं आहे. ह्याला "जिजीवि-
षेत्" हें सनंत (म्हणजे इच्छावाचक) आहे हाच अतिशय पोषक पुरावा
आहे. श्री शंकराचार्यांच्या मताप्रमाणें अज्ञान्यानेंही
ज्ञानी होऊन कर्में टाकण्याचीच इच्छा करावी असें
ठरतें. अर्थात् कर्म करण्याचीच तूं जन्मभर इच्छा
कर हें त्याला सांगणें श्री शंकराचार्यांच्याही ~~मता~~
मताच्या विरुद्ध आहे. म्हणून ~~ह्या सनंतामुळें श्री~~
~~शंकराचार्यांना~~ हें सनंत श्री शंकराचार्यांच्या
सिद्धांताशीं जुळत नांहीं. म्हणून ते "यज्जिजीवि-
षेत् शतं वर्षाणि तत् कुर्वन्नेव जिजीविषेत्" असा
अर्थ करतात पण त्या करितां "यज्जिजीविषेत्तत्
हे पदरचे शब्द त्यांनां घालावे लागतात. असें
करणें अर्थातच चूक आहे. इतर उपनिषदांच्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अर्थास अनुसरून ह्या उपनिषदांतील वचनांचा अर्थ मर्यादित करणें चूक आहे हें उघडच आहे.

कर्तव्य कर्म करीत असतां मरण येत असेल तर तें कर्म टाकावें असा ह्या श्लोकाचा अर्थ घेऊं नये. कारण तें कर्तव्य कर्म न करतां जिवंत राहणें होईल, आणि श्लोकांत तर कर्तव्य कर्म करीतच जिवंत राहणें हें अभिप्रेत आहे. कर्तव्य कर्मे करण्याकरितां जिवंत राहण्याची इच्छा करावी, अर्थात् कर्तव्य कर्मे केव्हांच टाकूं नयेत असा ह्या श्लोकाचा भाव आहे.

जैमिनीच्या मतें, ह्या श्लोकांत अभिप्रेत असलेलीं कर्मे म्हणजे वेदोक्त अग्नीधनादि कर्मे म्हणजेच अग्निहोत्र व यज्ञ, हीं होत. ह्या मताचें व्यासांनी ३।४ येथे खंडन करून हीं कर्मे वैकल्पिक ठरविलीं आणि शमदमादि कर्मे, प्राणधारणार्थक कर्मे आणि आश्रमकर्मे हीं आवश्यक ठरविलीं. व्यासाचेंच मत ग्राह्य आहे. (व्याससूत्रें ३।४ वरील माझें विवरण पहा). एकंदरीत आवश्यक कर्तव्य कर्म असा येथील कर्म शब्दाचा अर्थ आहे. (x)

ज्ञानी मनुष्य कर्मेच करूं शकत नांहीं हा आक्षेपही टिकूं शकत नांहीं. कारण ह्या उपनिषदाचा कर्ता जो याज्ञवल्क्य त्यानें ज्ञानी झाल्यावरच जनकास उपदेश करण्याचें कर्म केलें. व्याससूत्र ३।१।१५-च्या भाष्यांत ~~विवरणांत~~ श्री शंकराचार्यांनीही, ज्ञानी देखील देहपाता पर्यंत कर्मे करतो असें मान्य केलें आहे.

श्लोकः ३ः — असुर्या नाम ते लोकाः अंधेन तमसा वृताः।
तांस्ते ऽ प्रेत्याभिगच्छंति येके चात्महनो जनाः ॥३॥

अर्थः — आत्मज्ञानामुळें होणारा जो आनंद त्याचा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्याग करणारे [आत्महनः] अर्थात् पहिल्या श्लोकांत
एकावयास सांगितलेल्या विषयसुखाच्या मागें लाग-
लेले असे जे कोणी मनुष्य असतात त्यांना
असुरांस प्राप्त होणारी [असुर्याः] गाढ अंधकाराने म्हणजे
च अत्यंत दुःखाने व्यापलेली अवस्था [लोकाः]
मरणापूर्वीच [अप्रेत्य] प्राप्त होते.

टिप्पणी :— "अप्रेत्य" असा पदच्छेद करावा, कारण
त्याने उपपन्न असा फार सुंदर अर्थ होतो.
बृहदारण्यकोपनिषदांत ही हाच श्लोक थोड्या फरकाने
आलेला आहे. तेथील श्लोक असा "अनंदा नाम
ते लोका अंधेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिग-
च्छंति अविद्वांसोऽबुधो जनाः ॥४।४।११॥"
ईशोपनिषद् याज्ञवल्क्याने केलें व बृहदारण्यको-
पनिषद् त्याच्या शिष्याने केलें हें त्या उपनिषदा-
च्या प्रकरणांत दाखविलें आहे. अर्थात्
बृहदारण्यकोपनिषदांतील ह्या श्लोकांत
ह्या श्लोकांत त्या शिष्याने ईशोपनिषदांतील ह्या श्लोकाचा
च अर्थ स्पष्ट करण्याकरितां बदल केला
असला पाहिजे. त्या बदला वरून ईशोपनिष-
दांतील श्लोकाचा अर्थ काय आहे तें समजून
येतें. तें असें: आत्महनः म्हणजे अविद्वान्
व अबुध म्हणजे आत्म्याला न जाणणारा व
त्यामुळें मूर्खपणा करणारा म्हणजे विषय-
सुखाच्या मागें लागणारा. अनंदाः म्हणजे
आनंदरहित असा अर्थ आहे. ही अवस्था
मरणापूर्वीही असतेच म्हणून "अप्रेत्य"
असा जो पदच्छेद मी करतो त्याला
आधार मिळतो.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्लोक ४-८:—

अनेजदेकं मनसो जवीयः। नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत्।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्। तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति॥४
तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके।
तदंतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः॥५॥
यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते॥६॥
यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः॥७॥
स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणम्।
अस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्॥
कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूः।
याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः॥८॥

अर्थः— हें आत्मतत्व एकाठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जाणारें असें नांहीं [अनेजत्]. तें एकच (सर्व ठिकाणीं) आहे. अर्थात् तें मनापेक्षांही वेगवान् आहे (असें म्हणतां येतें.) पुढें पुढें धावणाऱ्या ह्या आत्मतत्वाला इंद्रियें [देवाः] पकडूं शकलीं नांहींत म्हणजे जाणूं शकलीं नांहींत. एकाच शरीरांत राहणारें [तिष्ठत्] हें आत्मतत्व धावणाऱ्या दुसऱ्या कोणा-पेक्षांही (मनाच्या रूपानें) अधिक पुढें जातें. त्याच्या करितांच [तस्मिन्] म्हणजे त्याला आनंदित करण्याकरितांच प्राण [मातरिश्वा] कर्मे [अपः] करतो [दधाति]. ॥४॥. तें एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं (मनाच्या रूपानें)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हालतें. परंतु वास्तविक तें हालत नाहीं. तें (जाणण्यास
कठीण असल्यामुळें जणूं) दूर आहे. परंतु वास्तविक
तें जवळच आहे कारण तें ह्या सर्वांच्या अंतरातच
आहे [अंतर]. ह्या सर्वांच्या बाहेर ही तें आहेच॥५॥
जो सर्वभूतें म्हणजे जीव आत्म्यांतच म्हणजे स्वतांमध्ये
आहेत आणि सर्व जीवांमध्ये आत्मा म्हणजे मी स्वतांच
आहो असें पाहतो तो कोणाही पासून स्वतःचें
रक्षण करण्याची इच्छा करीत नाहीं म्हणजे कोणाला
च भीत नाहीं किंवा कोणाचा द्वेष करीत नाहीं.
॥६॥. ज्या विद्वानाच्या दृष्टीनें सर्वभूतें आत्माच
बनले त्या एकत्व पाहणाऱ्या विद्वानाला कोणता
शोक किंवा मोह होईल? (होणार नाहीं हा भाव)॥७॥
तोच आत्मा भोवताली म्हणजे चोहीकडे पसरला [पर्यगात्] (त्यामुळे
च जग बनलें) तो आनंदरूपी तेजानें युक्त
आहे [शुक्र]; तो शरीररहित आहे किंवा तो
शरीर नव्हे, त्याला कधींच व्रण (जखम) होत
नाहीं. त्याला स्नायु नाहीं. त्याला पाप कधींच
लागत नाहीं म्हणून तो शुद्ध आहे. तो ज्ञानवान्
आहे [कविः] तो बुद्धिमान् आहे [मनीषी]; तो
स्वयंभू आहे म्हणजे स्वतांच आहे (म्हणजे त्याला
दुसऱ्या कोणी उत्पन्न केलें नाहीं) तो सर्वांचा
पराभव करणारा [परिभू] म्हणजे सर्वांना आपल्या
कक्षांत ठेवणारा आहे. त्यानेंच अनंत काळापूर्वी
(शाश्वतीभ्यः समाभ्यः) सर्व वस्तु जशा पाहिजेत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तशा (याथातथ्यतः) करून ठेवल्या . ॥ ८ ॥

टिप्पणें :— ज्या आत्मज्ञानाच्या अभावामुळें श्लोक ३ मध्ये वर्णिलेली दुर्गति प्राप्त होते तें आत्मज्ञान ह्या पांच श्लोकांत सांगितलें आहे. ह्यांत मुख्यतः आत्मा स्वतःच आनंद आहे [शुक्रम्] आणि सर्वभूतीं एकच आहे ह्या गोष्टी सांगितल्या आहेत. आणि आत्मा आणि जगन्निर्माता म्हणजे ईश्वर एकच होत असें ही श्लोक ८ मध्यें सांगितलें आहे.

"अपः" = निघंटमध्ये अध्याय २च्या आरंभीच कर्मवाचक शब्द दिले आहेत. त्यांमध्ये "अपः" हा पहिलाच आहे. श्री शंकराचार्यांनी ही "अपः" ह्या कर्म असाच अर्थ केला आहे.

उवटाचार्यांच्या भाष्यांत "विजुगुप्सते" ह्या ऐवजी "विचिकित्सति" असा पाठ आहे. त्याचा अर्थ "आपण व दुसरा ह्यांमध्ये भेद आहे असें मानण्याची चूक तो करीत नाहीं असा होईल. (विचिकित्सति = चूक करतो) किंवा भेद आहे असा संशय घेत नाहीं असाही उवटाचार्यानुसार अर्थ घ्यावा.

श्लोक ९ – ११ अंधं तमः प्रविशंति येऽविद्यामुपासते ॥
ततो भूय इव ते तमः य उ विद्यायां रताः ॥ ९ ॥
अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया ॥
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥
विद्यांचाविद्यांच यस्तद्वेदोभयं सह ॥
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अर्थः— जे केवळ कर्माची [अविद्यां] उपासना कर-
तात ते गाढ अंधकारांत जातात. परंतु जे केवळ
ज्ञानाची [विद्यांची] उपासना करतात, ते जणूं त्या
पेक्षांही अधिक गाढ अशा अंध-
कारांत जातात. (हा अर्थ असमंजस आहे असेंच
आजपर्यंतचे बहुतेक टीकाकार मानत आले. परंतु
केवळ कर्माची उपासना करणारे पाश्चिमात्य लोक
परस्परांशीं आज अत्यंत निकरानें भांडत आहेत, व
केवळ आत्मज्ञानाची उपासना करणारे भारतीय त्याच
पाश्चिमात्यांचे गुलाम झाले होते हें पाहून तरी
हा भ्रम नाहींसा होऊन ह्या श्लोकांतील सिद्धांत पटेल
अशी मी आशा करतो. केवळ आत्मज्ञानांतच गढलेल्या-
-ची शरीरयात्रा देखील न चालल्यामुळें तो अधिक घोर
अंधारात पडेल. शरीरयात्रेकरितां त्याला दुसऱ्यावर
अवलंबून रहावें लागेल व दुसऱ्याकडून मदत न मिळाली
तर भूक तहानेनें शरीरानें व मनानें तळमळत मरावे
लागेल. केवळ कर्म करणारा निदान शरीरानें तरी
सुस्थितींत व सुखांत राहील. एकूण केवळ
ज्ञानोपासकाचीच दुर्गति अधिक वाईट) ॥९॥
विद्येचें फळ दुसरें आहे आणि अविद्येचें फळ
दुसरें आहे असें म्हणतात. हे आम्ही, ज्या शहाण्या
लोकांनीं आम्हास सांगितलें त्यांपासून ऐकलें आहे.
दोहोंचीं दोन भिन्न फळें आहेत व तीं दोनही फळें
मनुष्यास पाहिजेत म्हणून कर्म आणि विद्या
ह्यांचा समुच्चय केला पाहिजे असा भावार्थ आहे.
॥१०॥ (तीं भिन्न फळें अशीं) विद्या व अविद्या
म्हणजे कर्म हीं दोनही जो एकदम [सह] जाणतो म्हणजे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदिदमाहुः …… प्रयच्छति

च ह्या दोहोंची जो एकदम उपासना करतो, तो कर्मानीं मृत्युला टाळून (हीच गोष्ट स्पष्टपणें बृहदारण्यकोपनिषदांत १।५।२ येथें सांगितली आहे) जीवंत राहतो, आणि ह्या रीतीनें जिवंत असतांना विद्येनें तो अमृताचा म्हणजे अत्यानंदा-चा उपभोग मिळवितो. ॥११॥

टिप्पणें :— वर आत्मज्ञानाचें महत्व सांगून आत्मज्ञानही सांगितलें. कर्म ही करावें असें श्लोक १।२ मध्यें सांगितलें. आतां कर्म व ज्ञान ह्यांचें फळ कोणतें तें ह्या श्लोकांत सांगतात व त्यावरून दोहोंचीही आवश्यकता प्रति-पादतात. ह्या श्लोकांतील "अविद्या" ह्या शब्दाचा अर्थ सर्व टीकाकारांनीं "कर्म" असाच केला आहे; आणि संदर्भावरून तो तसाच ठरतो. ह्या श्लोकांमध्यें "विद्या" व "अविद्या" ह्यांचें फळ सांगितलें आहे. त्या-पैकीं "विद्या" म्हणजे येथेंच सांगितलेलें आत्म-ज्ञान हा अर्थ उघड उघड निश्चित आहे. उवय-चार्यांनीं ही हाच अर्थ घेतला आहे. अर्थात् "अविद्या" म्हणजे येथेंच सांगितलेली दुसरी गोष्ट जें कर्म तेंच असलें पाहिजे. "विद्या" म्हणजे "ज्ञान" असा सामान्य अर्थ आहे तरी ते "देवताज्ञान" होय असें श्री. शंकराचार्य म्हणतात. तें चूक आहे. कारण ज्ञान ह्या मोघम शब्दावरून येथेंच सांगितलेलें आत्मज्ञानच घेतलें पाहिजे हें उघड आहे. श्री. शंकराचार्यांनीं हा जो विशिष्ट अर्थ घेतला तो संन्यास प्रतिपादक उपनिषदांशीं समन्वय करण्याकरितां घेतला हें उघड आहे. "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा" ह्याचा अर्थ सनातनी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोक वैदीक कर्मांनीं मनुष्य अजीबात मरणरहित होतो असा करतील. पण तो चूक आहे. कारण असें मरणराहित्य वेदांमध्ये कोठेंच सांगितलें नाहीं. उलट प्रजांच्या रूपानेंच मनुष्य मरणरहित होतो असेंच सांगितलें आहे, असें आपस्तंब म्हणतो. त्याचें वाक्य असें आहे.

"अथाप्यस्य प्रजातिममृतमाम्नाय आहे – प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतमिति" (प्रश्न २ पटल ९ कंडिका २४ सूत्र १) अर्थः– "हे मर्त्या, आपल्या संततिमध्ये तूं उत्पन्न होतोस हेंच तुझें अमृत म्हणजे मरण राहित्य होय." ह्या वचनानें वेदानें [आम्नायः] सांगितलें आहे कीं "संतति-रूपानें जन्मणें हेंच मनुष्याचें मरणराहित्य होय." म्हणूनच वेदानें "प्रजाभिरग्ने अमृतत्व मश्याम" (अर्थः– संतति प्राप्त झाल्यानें आम्ही मरण राहित्य भोगावें) एवढेंच मागण्यास शिकविलें आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत १/५/२ येथेंही ~~"अप पुनर्मृत्युं जयति"~~ (मार्गेपहा) ~~ह्याचा अर्थ मरण रहित होतो असा कोणी करतात तो असा करूं नये.~~ [illegible] ज्या दिवशीं (हवन करतो म्हणजे) इंद्रियांत अन्नाचें हवन करतो त्याच दिवसीचा मृत्यु [पुनर्मृत्यु = पुनः पुनः म्हणजे दररोज येणारा मृत्यु.] (हा अन्नादिकाच्या अभावानें येतो) जिंकतो असें स्पष्ट म्हटलें आहे. ब्रह्मवेत्ताही मरतो असें तर अनेक ठिकाणीं सांगितलें आहे. विशेषतः बृहदारण्यकोपनिषत्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८।२६-८ पहा. भगवद्गीता अध्याय २ येथील शेवटचा श्लोक "।स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति" पहा. मुंडकोपनिषदांतील "ते ब्रह्मलोकेषु परांतकाले" (३।२६-७) इत्यादि श्रुतींतील "परांतकाले" हा शब्द हेच सांगतो की ब्रह्मवेत्ता ही मरतो. (मागे पहा)

श्लोक: — १२-१४:—

अंधं तमः प्रविशंति येऽसंभूतिमुपासते ॥
ततो भूय इव ते तमो यउ संभूत्यां रताः ॥१२॥
अन्यदेवाहुः संभवादन्यदेवाहुरसंभवात् ॥
इति शुश्रुम धीराणां येनस्तद्विचचक्षिरे ॥१३॥
संभूतिंच विनाशंच यस्तद्वेदोभयं सह ॥
विनाशेन मृत्युंतीर्त्वा संभूत्यामृतमश्नुते ॥१४॥

अर्थः— जे केवळ विनाशी वस्तूंची [असंभूति] उपासना करतात ते गाढ अंधकारांत जातात. परंतु जे केवळ अविनाशी [संभूति] वस्तूची म्हणजे अविनाशी आत्म्याची उपासना करतात ते त्यापेक्षांही गाढ अशा अंधकारांत जातात. ॥१२॥ अविनाशी वस्तूचे फळ दुसरें आहे आणि विनाशी वस्तूचें फळ दुसरें आहे असें म्हणतात. हें आम्ही, ज्या शहाण्या लोकांनीं आम्हास सांगितलें त्यापासून ऐकलें आहे. दोहों-चीं दोन भिन्न फळें आहेत व तीं दोनही फळें मनुष्यास पाहिजेत म्हणून विनाशी व अविनाशी ह्या दोहोंच्या उपासनांचा समुच्चय केला पाहिजे असा भावार्थ आहे. ॥१३॥ (ती भिन्न फळें अशीं) अविनाशी वस्तू

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व विनाशी वस्तु ह्या दोहोंनांही जो एकदम [सह]
जाणतो म्हणजे दोहांची उपासना एकदम करतो, तो
विनाशी वस्तु उदाहरणार्थ अन्न, पाणी, वस्त्र, घर, औषधें
वगैरे ह्यांनीं मृत्युला तरून जातो म्हणजे जिवंत
राहतो आणि ह्या रीतीनें जिवंत असतांना अविनाशी वस्तु जो आत्मा
त्यानें म्हणजे त्याविषयींच्या यथार्थ ज्ञानानें
अमृताचा म्हणजेच अत्यानंदाचा, उपभोग
मिळवितो ॥१४॥.

टिप्पणेः— श्लोक ९-११ वर जीं टिप्पणें आहेत
तींच येथेंही वाचावींत. श्लोक ९-११ च्या अर्था-
प्रमाणेंच ह्या श्लोकांचाही अर्थ उपपन्न आहे
हें उघड आहे. कर्मांनीं विनाशी वस्तु प्राप्त होतात
आणि विद्येनें अविनाशी वस्तु जो आत्मा त्याचें
ज्ञान होतें हा संबंध लक्षांत ठेवला असतां
श्लोक ९-११ नंतर श्लोक १२-१४ सांगण्याचें
कारण समजेल.

श्लोकः १५-१८

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ॥
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५॥
पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह।
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि ॥
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥१६॥.
(अथेदम्) वायुरनिलममृतं भस्मान्तं शरीरम् ॥
ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ।
अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् । ॥१७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ॥
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो ।
भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥१८॥

अर्थः — सोन्याच्या झांकणानें म्हणजे चकाकून मोह पाडणाऱ्या विषयानंदानें सत्याचें म्हणजे आत्मानंदाचें तोंड झाकलें आहे म्हणजे आत्मानंदाचा मार्ग बंद केला आहे. हे पूषन् (आत्म्या) तें झांकण, सत्यहाच धर्म मानणारा जो मी त्याकरितां, दृष्टये म्हणजे ज्ञानाकरितां (म्हणजे त्या मला ज्ञान होण्याकरितां) तूं काढून टाक ॥१५॥ हे पूषन् (आत्म्यां) (आत्म्याला पूषन् म्हणण्याचें कारण तोच प्राणाला पोषण म्हणजे शक्ति देतो), हे एकच असलेल्या ऋषे (ऋषि म्हणजे ज्ञानी), सर्वांचें संयमन करणाऱ्या यमा, आपल्या किरणांनी अज्ञानांधःकार घालविणाऱ्या सूर्या, प्रजापतिनें म्हणजे आनंद नावाच्या ब्रह्मदेवानें ज्याची पुरातन काळीं उपासना केली अशा आत्म्या, आपलीं ज्ञानरूपीं किरणें चोहीकडे पसरीव [व्यूह], आपलें तेज चांगल्या रीतीनें पसरीव [समूह], अशाकरितां कीं तुझें जें तेज म्हणजेच अत्यंत कल्याणकारक आनंदात्मक रूप तें मी पाहीन ॥ आणि तो तो [असौ असौ] जो [यो] पुरुष (शरीररूपी पुरांत राहणारा जीव) आहे तो तो मीच आहे म्हणजे सर्व जीव मीच आहे असेंही पाहीन ॥१६॥ मृत्युकाळीं वायु म्हणजे शरीरांतील प्राण न मरणाऱ्या [अमृत] अनिलांत म्हणजे सर्वजगांत वावरणाऱ्या वायुसंज्ञक शक्तींत जाऊन मिळतो. (अर्थात 'असा शब्द

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अध्याहृत घ्यावा लागतो. श्री शंकराचार्यही येथें
~~अयन्नु~~ असा अध्याहार मानतात) आणि
शरीराचा भस्मांतअंत होतो म्हणजे मेल्यानंतर
जीव पुनः जन्मत नांहीं असा भाव आहे
(बृहदारण्यकोपनिषद् ३।४।२८ पहा, तदनुसारच
हा अर्थ करणें भाग आहे व केला आहे.)
अर्थात् आनंदाच्या अनुभवाकरितां जिवंत राहणें
हें कर्तव्य ठरतें व त्या करितां सत्कर्म केलें पाहिजे
[३८] म्हणून हे क्रतो । (हे बुद्धे किंवा हे जीवा) चांगलें
कर्म करण्याची [कृतं] आठवण ठेव. हे बुद्धे किंवा
हे जीवा, चांगलें कर्म करण्याची आठवण ठेव.
॥ १७ ॥ हे अग्ने ! सर्व विद्या, कला व शास्त्रें
[वयुनानि] जाणणाऱ्या [विद्वान्] अग्ने ! आम्हास
चांगल्या मार्गानें धनाकडे [राये] घेऊन जा आणि
आमचे प्राण हरण करणाऱ्या कुटिल [जुहुराणं] पापास
(म्हणजे दारिद्र्यास, अन्नाभावास), आमच्यातून
[अस्मत्] युद्ध करून काढून टाक. आम्ही तुला
वारंवार पुष्कळ नमस्कार करतो ॥ १८ ॥.

टिप्पणी :— ज्ञान व कर्म दोनही आवश्यक आहेत
म्हणून आतां श्लोक १५ ते १६ मध्ये ज्ञानाकरितां
पूषाची म्हणजे आत्म्याची प्रार्थना केली आहे, व
श्लोक १७ मध्ये कर्माची आवश्यकता दाखवून श्लोक
१८ मध्ये कर्मांनां धनाची आवश्यकता आहे म्हणून
धनाकरितां अग्निची म्हणजेच धन प्राप्त करून
देणाऱ्या कर्मासाठीं आवश्यक असलेल्या सर्व विद्या
व कला जाणणाऱ्या कर्मदेवतेची प्रार्थना केली आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"क्रतु" :– निघंटु ३।९ येथें प्रज्ञावाचक शब्दांमध्ये "क्रतु" आहे. म्हणून ह्याचा अर्थ बुद्धि किंवा बुद्धि ज्याला आहे तो जीव असाही होईल. ऐतरेयोपनिषदांत अध्याय ६ मध्ये जीव वाचक शब्दांमध्ये "क्रतु" हा ही एक शब्द आहे.

कर्म हेच धन प्राप्त करून देऊं शकते म्हणून "अग्नि" म्हणजे कर्म हें उघड आहे. अर्थात येथील "अग्नि" ही कर्म देवता मानली पाहिजे (मागें पहा)

(लेखांक २) ग्रेट ग्रेज

केनोपनिषद) – पेंटर

काल व कर्ता :– हें सामवेदाचें उपनिषद आहे. ह्याचा काळ व कर्ता ह्यांचा पत्ता लागत नाहीं, कारण ह्यांत काल्पनिक व्यक्तीचें देखील नांव आलें नाहीं. पण हें छंदोबद्ध असल्यामुळें भगवद्गीतेच्या पूर्वीचें असावें. भगवद्गीतेच्या पूर्वी कांहीं उपनिषदें झालीं होतीं हें निश्चित आहे; कारण भगवद्गीतेंतील "ऋषिभि र्बहुधा गीतं छंदोभि र्विविधैः पृथक्" (१३।४) ह्या वचनावरून दिसतें कीं कांहीं छंदोबद्ध उपनिषदें (निश्चितपणें) भगवद्गीते पूर्वी झालीं होतीं व "ऋषिभिः" ह्या बहुवचनावरून तीं कमींत कमी तीन तरी असावींत. आतां छंदोबद्ध उपनिषदें खरोखर ईश, केन, कठ, मुंडक आणि प्रश्न एवढींच आहेत. त्यांपैकीं ईश हें जनमेजयाच्या राज्यांत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

झाल्याचें ईशाच्या प्रकरणांत दाखविलेंच आहे. अर्थात् तें भगवद्गीतेनंतरचें ठरतें, कारण भगवद्गीता भारतीययुद्धानंतर तीन वर्षांच्या आंतच तयार झाली असें मी "उपनिषदांचा काल निर्णय" ह्या प्रकरणांत दाखविलें आहे. इतर चार उपनिषदें म्हणजे केन प्रश्न, कठ आणि मुंडक हीं भगवद्गीते पूर्वीचीं ठरतात.

घटनेची योजना :— पहिल्या श्लोकांत शिष्याचा प्रश्न आहे **आणि** नंतर सर्व त्याचें उत्तर आहे. उपनिषदाचे चार खंड आहेत. त्यांपैकी प्रथम खंडांत सर्व इंद्रियांच्या व्यापाराच्या बुडाशीं ब्रह्मच आहे असें सांगितलें आहे. दुसऱ्या खंडांत त्या ब्रह्माचें ज्ञान व अनुभव कसा होतो तें सांगुन त्यापासून अमृत (आनंद) कसें प्राप्त होतें तें दाखविलें आहे. तिसरा खंड व चवथ्या खंडाचे पहिले पांच श्लोक ह्यांत जगातील व शरीरांतील सर्व व्यापार ब्रह्माच्या शक्तीनेंच चालतात व त्या ब्रह्माचें ज्ञान मनुष्यास (जीवास) बुद्धीनें होतें असें परोक्षवादानें सांगितलें आहे. खंड ४ श्लोक ६-८ ह्यांत ब्रह्माची उपासना कशी करावी तें सांगितलें आहे खंड ४ श्लोक ९ मध्ये त्या उपासनेचें फल सांगितलें आहे.

ह्या उपनिषदाची भाषा बरीच दुर्बोध असल्यामुळें कोठें "अन्वय" ही दिला आहे

खंड १ श्लोक १ :

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ॥
केनेषितां वाचमिमां वदंति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अर्थः- कोणी प्रेरणा केल्यामुळे प्रेरित झालेलें मन आपल्या विषयांवर जाऊन पडतें. कोणी प्रेरणा केल्यामुळे [युक्तः] श्रेष्ठ [प्रथमः] प्राण म्हणजे श्वासोच्छ्वास चालतो [प्रैति]. कोणी प्रेरणा केल्यामुळे ही वाणी मनुष्य बोलतात. डोळा आणि कान यांना कोणता देव प्रेरणा करतो. ॥१॥.

टिप्पणी- "प्रथमः प्राणः" — प्रथम म्हणजे श्रेष्ठ. "प्रथमः प्राणः" म्हणजे सर्व प्राणांमध्ये श्रेष्ठ. प्राण म्हणजे येथेंच सांगितलेले, प्राण, चक्षुष्, श्रोत्र, वाणी आणि मनस् हे पांच किंवा बृहदारण्यक १।१।२ येथें सांगितलेले चक्षुष्, घ्राण, रसनेंद्रिय, वाणी, श्रोत्र, मनस्, स्पर्शनेंद्रिय हीं सात आणि स्वतः प्राण अशी आठ (कारण तेथें ह्या पहिल्या सातांना प्राण असें म्हटलें आहे आणि मुंडक २।१।८। येथेंहि त्यांना सात प्राण असें म्हटलें आहे) किंवा प्रश्नोपनिषदांत ३।४-८ येथें वर्णिलेले अपान, प्राण, समान, व्यान आणि उदान. (ह्यापैकीं चक्षुःश्रोत्र मुखनासिका ह्यांत राहणारा प्राण हाच श्रेष्ठ आहे असा प्रश्नोपनिषदाचा भाव आहे) कोणत्याहि प्रकारें प्रथम प्राण म्हणजे श्वासोच्छ्वास करणारा प्राण कारण तो असेपर्यंतच शरीर जिवंत असतें.

□ ह्या उपनिषदांत वर्णिलेल्या चक्षुष् श्रोत्र, मन, प्राण आणि वाणी ह्यांना छांदोग्योपनिषद् ३।१३ येथें ब्रह्मसुषि म्हटलें आहे. अर्थात् ह्यांचेंच येथें वर्णन केलें आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

खंड १ श्लोक २ :—

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं
स उ प्राणस्य प्राणः चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः।
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवंति ॥२॥

अर्थ :— श्रोत्रांतील श्रोत्र म्हणजे श्रवणशक्ति, मनांतील मन म्हणजे मननशक्ति, वाणींतील वाणी म्हणजे वाक्‌शक्ति, प्राणांतील प्राण म्हणजे श्वसनशक्ति, डोळ्यांतील डोळा म्हणजे दर्शन शक्ति तो आत्माच म्हणजे ब्रह्मच होय (स उ). त्याला शरीरापासून व इंद्रियांपासून सोडवून घेऊन [अतिमुच्य] म्हणजे तो ह्या शरीराहून व इंद्रियाहून भिन्न (वेगळा) आहे असें जाणून घेऊन शहाणे लोक [धीराः] ह्या अज्ञानावस्थेतून [अस्माल्लोकात्] निघून जाऊन [प्रेत्य] आनंदाचा उपभोग घेणारे [अमृताः] होतात ॥२॥

टिप्पणी :—

"अस्मात् लोकात्" :— लोक म्हणजे अवस्था असा अर्थ उपनिषदांत पुष्कळ ठिकाणीं आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत ४।३।२० येथें "अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः" ह्या वाक्यांत "लोक" ह्याचा अर्थ "अवस्था" असाच होऊं शकतो. त्याच उपनिषदांत ४।३।३३ "अथ ये शतं प्रजापति लोके आनंदाः स एको ब्रह्मलोक आनंदो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः अथ एष एव परम आनंदः एष ब्रह्मलोकः सम्राट्" ह्यांतहि "ब्रह्मलोकः सम्राट्" येथील लोक हा शब्द अवस्थावाचकच आहे. ज्ञानावस्थेला परम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोक किंवा ब्रह्मलोक म्हटलें तर तत्पूर्वीच्या अज्ञाना-
वस्थेस "हा लोक" "अयम् लोकः" म्हणणें न्याय्य-च
आहे; म्हणून "अस्माल्लोकात्" ह्याचा अर्थ "ह्या
अज्ञानावस्थेंतून" असा आम्ही केला आहे. श्री शंकरा-
चार्यहि असाच अर्थ करतात.
"अमृताः" :— अमृत म्हणजे "आनंदवान्" असा
ही अर्थ होतो असें "उपसंहार" प्यारा २८ येथे
दाखविलें आहे.

खंड १ श्लोक ३ :—

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो।
न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥
अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि।
इति शुश्रुम पूर्वेषां येनस्तद्व्याचचक्षिरे ॥३॥

अर्थः— त्या ब्रह्माला डोळा पाहू शकत नाही.
वाणी त्याचें पूर्णपणे वर्णन करूं शकत नाही.
मन त्याला पूर्णपणे जाणूं शकत नाही. आम्हीहि
त्याला पूर्णपणें जाणत नाही [विद्मः]. शिष्याला तें
कसें समजवून द्यावें हेंहि आम्ही जाणत नाही
ब्रह्म शिष्यास समजवून देणें फार कठीण
आहे असा भाव आहे. ॥३॥ तें जाणलेल्या
~~टिप्पणें:— भाषांतरांत "पूर्णपणें" हे शब्द घालण्या~~
~~चें कारण असें आहे कीं~~
वस्तूहून भिन्न [अन्यत्] आहे आणि न जाणलेल्या
वस्तूहूनहि तें भिन्न [अधि] आहे (म्हणजे तें
पूर्णपणें ज्ञातहि नाही आणि पूर्णपणें अज्ञातहि
नाही); ज्यांनी आम्हांस तें सांगितलें त्या

हा भावार्थ आहे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जुन्या लोकांपासून [पूर्वेषां] हें आम्ही ऐकले आहे.॥२

टिप्पणी :— श्लोकाच्या पूर्वार्धाच्या भाषांतरांत "पूर्णपणें" हे शब्द घालण्याचें कारण असें आहे की उत्तरार्धाच्या भावार्थास अनुसरून तसें करणें आवश्यक आहे.

"इति शुश्रुम इत्यादि शेवटच्या ओळीसारखीच ओळ ईशोपनिषदांतही दहाव्या आणि तेराव्या श्लोकांत आहे. पण तेथें "पूर्वेषां" ह्या ऐवजी "धीराणां" असा शब्द आहे. ह्यावरून दिसतें की केनांतीलच श्लोक ईशकर्त्यानें सुधारून घेतला अर्थात् ईशोपनिषद् केनानंतरचें आहे.

खंड १ श्लोक ४ ते ८ :—

यद्वाचा नभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥४॥
यच्चक्षुषा न पश्यति येनचक्षुंषि पश्यति।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥६॥
यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदम् यदिदमुपासते॥५॥
यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम्॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥७॥
यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्राणीयते॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥८॥

अर्थ :— जे वाणीकडून पूर्णपणें वर्णिलें जाऊं शकत नाहीं, पण ज्यामुळेंच मनुष्याकडून वाणी उच्चारली जाते तेंच ब्रह्म होय असें तूं जाण.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्या ह्याची म्हणजेच प्रतीकाची म्हणजेच मूर्तीची
लोक उपासना करतात हें ब्रह्म नव्हे ॥४॥.
ज्याचा मनानें पूर्णपणें विचार करतां येत नाही (मनुते)
पण ज्यामुळेंच मनाच्या विषयांचा [मनः] विचार
केला जातो [मतम्] असें म्हणतात, तेंच ब्रह्म होय
असें तूं जाण. ज्या ह्याची इत्यादि मागील श्लोकाप्रमाणें
॥५॥ ज्याला मनुष्य डोळ्यानें पाहूं शकत नाहीं
पण ज्यामुळेंच डोळ्यांच्या विषयांना [चक्षूंषि]
मनुष्य पाहूं शकतो तेंच ब्रह्म होय असें तूं जाण.
ज्या ह्याची इत्यादि मागील श्लोकाप्रमाणें ॥६॥.
ज्याला मनुष्य कानानें ऐकूं शकत नाहीं पण ज्या-
मुळेंच कानाच्या विषयांना [इदं श्रोत्रं] मनुष्य
ऐकूं शकतो तेंच ब्रह्म तूं जाण. ज्या ह्याची
इत्यादि मागील श्लोकाप्रमाणें ॥७॥. ज्याचा
वर ओढलेल्या श्वासानें [प्राणेन] वास घेतां येत
नाहीं [प्राणिति] पण ज्यामुळेंच मनुष्याकडून श्वास [प्राणः]
वर ओढल्या जातो [प्रणीयते] तेंच ब्रह्म तूं
जाण; ज्या ह्याची इत्यादि मागील श्लोकाप्रमाणें ॥८॥

टिप्पणी:- श्लोक ४ व ५ येथें "पूर्णपणें" हे शब्द
घालण्याचें कारण असें कीं, श्लोक २ मध्ये आणि
दुसऱ्या खंडांतील श्लोक १/२ मध्ये सांगितल्या-
प्रमाणें ब्रह्म पूर्णपणें ज्ञातहि नाही आणि
पूर्णपणें अज्ञातहि नाहीं. रामानुजपंथीय रंग-
रामानुजाचार्यांनीहि "वेदनाख्या साकल्येन नोक्तं"
असा "अनभ्युदितं" ह्याचा अर्थ केला आहे आणि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"यन्मनसा न मनुते" ह्याचाहि असाच अर्थ केला आहे. आम्हीहि तसेंच केलें आहे.
आठव्या श्लोकाचा आम्ही केलेला अर्थ कित्येकांस चुकीचा वाटेल. पण तसा अर्थ करणें भाग आहे. कारण प्राण म्हणजे गंधज्ञान शक्ति एवढाच अर्थ घेतला तर त्याबरोबर प्राणाला प्रथमः म्हणजे श्रेष्ठः असें जें विशेषण पूर्वी लावलें आहे तें जुळत नाही. म्हणून प्राण म्हणजे श्वास ~~वर ओढणें~~ असा अर्थ आम्ही घेतला आहे. "यत्प्राणेन न प्राणिति" ह्याचा अधिक चांगला अर्थ "जें श्वास वर ओढल्यानें जिवंत रहात नाहीं" असाहि करतां येईल पण त्यांत एक अडचण आहे व ती हीच कीं मागील श्लोकांप्रमाणें "यत्" हें द्वितीयांत पद न घेतां तें येथें प्रथमांत घ्यावें लागवें. ही अडचण न मानली तर "जें श्वास वर ओढल्यानें जिवंत रहात नाहीं" हाच अर्थ जास्त सरस आहे.

मनः, चक्षूंषि, श्रोत्रं ह्या पाचव्या, सहाव्या व सातव्या श्लोकांतील द्वितीयपादांतील शब्दांच्या लक्षणेनें मनाचे विषय, डोळ्यांचे विषय आणि श्रोत्राचे विषय असे अर्थ करावे लागतात हें उघड आहे. श्री. शंकराचार्यांनीहि "चक्षूंषि" म्हणजे "चक्षुर्वृत्तीः" असा अर्थ केला आहे.

खंड २ श्लो. १-२

<u>खंड २ श्लोक १-२ :—</u>

यदि मन्यसे सुवेदेति
दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम्॥
आहे आणि

यदस्य त्वं यदस्य देवे-
ष्वथ नु मीमांस्यमेव मन्ये विदितम् ॥१॥
नाहं मन्ये सुवेदेति | नो न वेदेति वेद च ॥
यो नस्तद्वेद तद्वेद | नो न वेदेति वेद च ॥२॥

अन्वयः - (हे शिष्य) यदि (ब्रह्म) सुवेद इति मन्यसे, ~~त्वं ब्रह्मणो रूपं~~ अपि (= तदपि) त्वं ब्रह्मणो रूपं दभ्रमेव नूनम् वेत्थ ॥ अस्य (ब्रह्मणः) त्वं यत्, ~~अस्य~~ देवेषु अस्य (ब्रह्मणः) यत्, तत् त्वं नूनं दभ्रमेव वेत्थ ॥ अथ नु (ब्रह्म) मीमांस्यमेव इति मन्यसे, (तत्) (त्वया) (ब्रह्म) विदितम् इति मन्ये ॥१॥

"(ब्रह्म) मन्ये सुवेद" इति (यः) न आह, (ब्रह्म) न वेद इति (च यः) नो (आह) स वेद च ॥ नः यः तद्वेद तद्वेद (आह), नो (वेद) न वेद इति च (आह) (स) च वेद ॥२॥

अर्थः - हे शिष्या, मी ब्रह्म चांगलें (पूर्णपणें) जाणलें असें जरी तूं मानतोस, ~~तथापि~~ तरी देखील तूं तें ब्रह्माचें रूप अल्पच [दभ्रमेव] जाणलेंस हें निश्चित आहे (नूनम्) ॥ त्या ब्रह्माचा तूं कितवा भाग आहेस [यत्] आणि देवांमध्ये म्हणजे इंद्रियांमध्ये आणि अग्निवायु वगैरे शक्तींमध्ये त्या ब्रह्माचा कितवा भाग आहे [यत्] तें तूं अल्पच जाणलेस हें निश्चित आहे. ॥ हे शिष्या, आतां [अथ नु] जर तूं असें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(म्हणजे विचारच)
२८
मानशील की [मन्यसे] ब्रह्माची मला अजून मीमांसाच करावयाची आहे म्हणजे मी ब्रह्म अजून जाणले नाहीं, तर मला वाटतें कीं तूं तें ब्रह्म जाणलेस ॥१॥. जो "मी ब्रह्म पूर्णपणें जाणतों" असें आणि "मी ब्रह्म जाणत नाहीं" असें म्हणत नाहीं, तो ब्रह्म जाणतो ॥ तसेंच आपणां-पैकीं जो "मी ब्रह्म जाणतों", "मी ब्रह्म जाणतों" आणि "मी ब्रह्म जाणत नाहीं" "मी ब्रह्म जाणत नाहीं" असें दोनही म्हणतो, तो ब्रह्म जाणतों ॥२॥. ब्रह्म अंशतःच जाणतां येतें असा भावार्थ आहे आणि तोच पुनः पुढील श्लोकांत सांगितला आहे.

खंड २ श्लोक ३ :—

यस्यामतम् तस्य मतम् मतम् यस्य न वेद सः ॥
अविज्ञातम् विजानताम् विज्ञातमविजानताम् ॥ ३ ॥.

अर्थ. — ज्याला वाटतें कीं मीं ब्रह्म जाणलें नाहीं [अमतम्] त्यानें तें जाणलेलें असतें. आणि ज्याला वाटतें कीं मीं ब्रह्म जाणलें त्यानें तें जाणलेलें नसतें. ज्यांला वाटतें कीं आपणांला ब्रह्माचें विशेष ज्ञान झालें [विजानताम्] त्यांनां ब्रह्माचें विशेष ज्ञान झालेलें नसतें आणि ज्यांनां वाटतें कीं आपणांला ब्रह्माचें विशेष ज्ञान झालेलें नाहीं त्यांनां ब्रह्माचें विशेष ज्ञान झालेलें असतें. (कारण ब्रह्माचें पूर्णपणें ज्ञान होऊं शकत नाहीं एवढें तरी त्यानें जाणलें असतें.)

खंड २ श्लोक ४. —

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विंदते ॥
आत्मना विंदते वीर्यं विद्यया विंदते ऽमृतम् ॥ ४ ॥

अन्वयः — प्रतिबोधविदितं (ब्रह्म) मतं (चेत्)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अमृतत्वं हि विंदते ॥ आत्मना वीर्यं विंदते विद्यया अमृतम् विंदते ॥

अर्थ: — प्रत्येक बोधाच्या वेळीं जाणलें जाणारें म्हणजे अनुभविलें जाणारें ब्रह्म जर [चेत्] विचार केले गेलें तर म्हणजे विचार करून तें दुःखरहित ~~आनंदरूप~~ आहे असें ठरविलें गेलें तर त्या तसें ठरविणाऱ्या मनुष्याला अत्यानंदाची [अमृतत्वम्] प्राप्ति होते.॥ (बोध म्हणजे जागृतिमध्ये जें जें अनेक वस्तूंचें किंवा कल्पनांचें ज्ञान होते तें. अशा प्रत्येक बोधाच्या वेळीं ब्रह्म अनुभवलें जातें हें उघड आहे. बोध जागृतींतच असतो. झोपेंत, मूर्च्छेंत, किंवा निर्विकल्प समाधींत बोध नसतो. व त्यामुळे त्यावेळीं ब्रह्माचा बोधहि नसतो. (कठवल्ली ५।१२-१३ व त्यावरील आमचें विवरण पहा) बोधाशिवाय ब्रह्माचा अनुभव नाहीं आणि बोध जागृतींतच असतो आणि जागृति शरीराशिवाय असत नाहीं, म्हणून पुढील वाक्यांत सांगितलें आहे कीं) शरीरानें [आत्मना] वीर्य म्हणजे बोधशक्ति प्राप्त होते आणि बोधाच्या वेळीं विद्येनें म्हणजे ब्रह्म दुःखरहित ~~आनंदरूप~~ आहे ह्या ज्ञानानें अत्यंत आनंद [अमृत] प्राप्त होतो. (ईशोपनिषद् श्लोक ११ येथेंहि हेंच सांगितलें आहे).

टिप्पणी: — हा श्लोक फारच महत्वाचा आहे. ब्रह्म कसें जाणलें जातें व आनंद कसा प्राप्त होतो हें म्हणजे उपनिषदांचें रहस्य ह्यांत सांगितलें आहे.

बोध जागृतींतच असतो. मूर्च्छेंत, झोपेंत किंवा निर्विकल्प समाधींतहि एक प्रकारचा बोध असतो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असें कोणी म्हणतील; पण तो बोध आहे असा बोध या अवस्थांत नसतो म्हणून तो या अवस्थांतील बोध "बोध" ह्या संज्ञेस पात्र नाही. जागृतीतील बोधाच्या वेळींच, त्या बोधाहून बोद्धृ आत्मा ब्रह्म भिन्न आहे व ते दुःखरहित आहे असें ज्ञान होऊं शकतें आणि त्यामुळे आनंदाचा अनुभव प्राप्त होऊं शकतो.

"आत्मना": — आत्मा म्हणजे शरीर असाहि अर्थ आहे. मनुस्मृति १२।१२ येथें "आत्मा" ह्याचा अर्थ "शरीर" असा आहे. उपनिषदांमध्ये "अध्यात्म" हा शब्द वारंवार येतो व तेथें त्याचा अर्थ "शरीरांतील" असा असतो म्हणजे "अध्यात्म" ह्या शब्दांतील "आत्मा" हा शब्द शरीर वाचक आहे असें ठरतें. येथेंहि "आत्मा" हा शब्द शरीर वाचकच घेतला पाहिजे. कारण तसें केल्याशिवाय उपपन्न अर्थ निघत नाही. श्री शंकराचार्य म्हणतात, "आत्मना स्वेन स्वरूपेण विंदते लभते वीर्यं बलं सामर्थ्यं। धनसहायमंत्रौषधियोगकृतं वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुमनित्यवस्तुकृतत्वात्। आत्मविद्याकृतं तु वीर्यं आत्मनैव विंदते नान्येनेत्यतो ..., नन्यसाधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं मृत्युं शक्नोत्यभिभवितुम्।" ह्यांत "आत्मविद्येनें मृत्युस जिंकण्याचें सामर्थ्य मिळतें" असा श्री. शंकराचार्यांचा अर्थ दिसतो. पण "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा" असें ईशांत म्हटलें आहे त्याशीं तें विरुद्ध आहे.

"आत्मनां" ह्याचा अर्थ 'स्वेन स्वरूपेण' असा करतात. ते

~~सिवाय "आत्मना" म्हणजे आत्मविद्यया असा~~

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

~~असा अर्थ असतां तर "विद्यया" असा शब्द पुनः घालण्याची गरज नव्हती, उपनिषदातनें "आत्मना विन्दते वीर्यं अमृतं च" एवढेंच म्हटलें असते. अर्थात "आत्मना" ह्याचा अर्थ "विद्या" म्हणजेच "आत्मविद्या" ह्याहून भिन्न असला पाहिजे. तो अर्थातच शरीर असाच असूं शकतो.~~

खंड २ श्लोक ५ :—

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति ।
न चेदिहावेदी महती विनष्टिः ॥
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः ।
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवंति ॥ ५ ॥

□ अर्थ — इह म्हणजे मरणापूर्वी जर ते ब्रह्म जाणलें तर सत्य वस्तू मिळविली असे होईल, नाहीतर मोठाच नाश होईल ॥ सर्व प्राण्यांमध्ये [भूतेषु भूतेषु] ते ब्रह्म आहेच असा निश्चय केल्याने [विचित्य] शहाणे लोक [धीराः] ह्या अज्ञानावस्थेतून [अस्माल्लोकात्] निघून जाऊन [प्रेत्य] आनंदाचा उपभोग घेणारे होतात [अमृता भवंति]. ॥ ५ ॥

□ टिप्पणी — खंड १ श्लोक २ वरील टिप्पणी पहा.

□ "विचित्य" ह्याचा खरा अर्थ "गोळा करून" असा आहे. "सर्वभूतांतून ब्रह्म गोळा करून" म्हणजेच "सर्वभूतांत ब्रह्म आहे असें ठरवून"

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

खंड ३

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये
तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयंत ।
त ऐक्षंतास्माकमेवायम् विजयोऽ
स्माकमेवायं महिमेति ॥ १ ॥
तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्योह प्रादुर्बभूव
तन्नव्यजानंत किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥
तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद
एतद्वि जानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ ३ ॥
तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसी-
त्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीत्
जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ४ ॥
तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमि
त्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥
तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति
तदुपप्रेयाय सर्वजवेन ।
तन्न शशाक दग्धुं सतत एव निववृते
~~स तत एव नि...~~
नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥
अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि
किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ ७ ॥
तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति
वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीत्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥८॥
तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यम्
इत्यपीदं सर्वमाददीयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥९॥
तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति
तदुपप्रेयाय सर्वजवेन
तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते
नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद् यक्षमिति ॥१०॥
अथेंद्रमब्रुवन् मघवन्नेतद्विजानीहि।
किमेतद् यक्षमिति तथेति।
तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥११॥
स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम
बहुशोभमानामुमां हैमवतीम्।
तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥१२॥
अर्थ: — ब्रह्माने देवांना जय मिळवून दिला.
त्या ब्रह्माने मिळवून दिलेल्या जयाने देवांनां
मोठेपणा प्राप्त झाला. (यामुळें) देवांनां वाटलें
की आपण च हा विजय मिळविला आणि
आपलाच हा मोठेपणा आहे ॥१॥ ब्रह्मानें
देवांनां झालेला हा (गर्व) जाणला आणि त्यांच्या
पुढें तें ब्रह्म प्रकट झालें तेव्हां हा कोण
यक्ष आहे तें देवांनीं ओळखलें नाहीं ॥२॥
ते देव अग्नीला म्हणाले, हे जातवेदा, हा कोण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यक्ष आहे तें तूं जाणून घे." अग्नि म्हणाला,
"होय मी तें करतों". ॥३॥ अग्नि ब्रह्माकडे
गेला. ब्रह्मानें त्याला विचारलें, "तूं कोण आहेस?"
अग्नि म्हणाला, "मी अग्नि आहे." "मी जातवेद
आहें." ॥४॥ ब्रह्मानें विचारलें त्या तुझ्या ठि-
काणीं कोणतें सामर्थ्य आहे. अग्नि म्हणाला,
"पृथ्वीवर जें कांहीं आहे तें सर्व मी जाळूं
शकतो". ॥५॥ तेव्हां ब्रह्मानें त्याच्यापुढे
गवताची काडी टाकली आणि "ही जाळ"
असें ब्रह्म म्हणालें. तेव्हां अग्नि आपल्या
सर्व शक्तीनें त्या गवताच्या काडीवर धावला
पण ती [redacted] तो जाळूं शकला नाहीं.
तेव्हां तो ब्रह्मापासून परत (देवांकडे) गेला
आणि म्हणाला, "हा कोण यक्ष आहे तें
मी जाणूं शकलो नाहीं." ॥६॥ नंतर ते देव
वायूला म्हणाले "हे वायो, हा कोण यक्ष आहे
तें तूं जाणून घे." वायु म्हणाला, "होय, मी तें
करतों." ॥७॥ वायु ब्रह्माकडे गेला. ब्रह्मानें
त्याला विचारलें "तूं कोण आहेस?". वायु
म्हणाला, "मी वायु आहे. मी मातरिश्वा
आहें." ॥८॥ ब्रह्मानें विचारलें, "त्या तुझ्या
ठिकाणीं कोणतें सामर्थ्य आहे?" वायु
म्हणाला पृथ्वीवर जें कांहीं आहे तें सर्व
मी उडवूं शकतों (हालवूं शकतों)" [आदातुं] ॥९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेव्हां ब्रह्मानें त्याच्या पुढें गवताची काडी टाकली
आणि ही उडव असें ब्रह्म म्हणालें तेव्हां वायु
आपल्या सर्व शक्तीने त्या गवताच्या काडीवर
धावला. तो ती काडी उडवूं शकला नाहीं.
तेव्हां तो ब्रह्मापासून परत (देवांकडे) गेला आणि
म्हणाला, "हा कोण यक्ष आहे तें मी जाणूं शकलों
नाहीं."॥१०॥ नंतर ते देव इंद्राला म्हणाले, "हे
इंद्रा "हा कोण यक्ष आहे तें तूं जाणून घे."
इंद्र म्हणाला, "होय मी तसें करवें". तेव्हां इंद्र
त्या ब्रह्माकडे गेला. त्याला पाहून [तस्मात्] किंवा
त्याच्या समोर ब्रह्म दिसेनासे झाले.॥११॥
पण त्याच आकाशांत एक स्त्री त्याला
दिसली. तिचें नाम उमा, ती फार सुंदर
[बहु शोभना] आहे आणि तिनें सोन्याचे
दागिने घातले आहेत [हैमवती]. तिला
त्यानें विचारलें, "हा कोण यक्ष आहे?"॥१२॥

खंड ४ ग्री. पि.

खंड ४ / १ ते ३ :—

सा ब्रह्मेति होवाच।
ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वम् इति ॥
ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ १॥
तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान्
यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पृशुः
ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्माद्वा इंद्रोऽतितरामिवान्यान् देवान्
स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श
स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ ३॥

अर्थ :— उमा म्हणाली, "अरे, तें ब्रह्म होय. ब्रह्मानें विजय मिळवून दिल्यानेंच तुम्ही मोठे झालां. वरील हकीकत घडली तीवरून [तस्मात्] दिसून येतें कीं, अग्नि, वायु आणि इंद्र हे देव इतर देवांहून वरचढ आहेत, [अतितराम्] कारण ब्रह्माच्या अतिनिकट [नेदिष्ठं] जाऊन त्यांनी ब्रह्मास स्पर्श केला आणि ब्रह्म प्रत्यक्ष स्वतः (दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून नव्हे) [प्रथमो] जाणून घेतलें. ॥२॥ वरील हकीकत घडली तीवरून [तस्मात्] दिसून येतें कीं इंद्र हा इतर देवांहून वरचढ आहे, कारण ब्रह्माच्या अति निकटे जाऊन त्यानें ब्रह्मास स्पर्श केला आणि ब्रह्म प्रत्यक्ष स्वतः[च्या बुद्धीनें] (दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून नव्हे) [प्रथमो] जाणून घेतलें ॥३॥

टिप्पणी :—

वरील खंड ३ आणि खंड ४/१-३ ह्यांचा शाब्दिक अर्थ समजणें फारच सोपें आहे. पण हा परोक्षवाद आहे हें उघड आहे. हा परोक्षवाद उलगडला पाहिजे. असा थोडासा प्रयत्न श्री शंकराचार्यांनी केला आहे. ते [redacted] उमा म्हणजे विद्या असें म्हणतात. इंद्रापुढें ब्रह्म तिरोधान पावलें ह्याचें कारण इंद्राचा इंद्र म्हणजे सामर्थ्य संपन्न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असल्याचा अभिमान अगदींच काढून टाकावा म्हणून ब्रह्मानें तसें केलें असेंहि श्री शंकराचार्य म्हणतात. पण हें बुद्धीस पटत नाहीं; कारण ह्यावरून जगांत घडणाऱ्या कोणत्या गोष्टीचा निर्देश होतो तें कळत नाहीं. हा परोक्षवाद दोन विषयांसंबंधानें उलगडावयाचा आहे. एक अधिदैवत विषयासंबंधानें म्हणजे बाह्य जग संबंधानें व दुसरें अध्यात्म विषयासंबंधानें म्हणजे शरीरसंबंधानें. अधिदैवत विषयांत अग्नि म्हणजे अग्निच आणि वायु म्हणजे वायुच. अधिदैवत विषयांत इंद्र आणि उमा नाहींत ते अध्यात्म विषयांतच असूं शकतात. अध्यात्मविषयांत अग्नि म्हणजे पचन शक्ति किंवा उष्णता शक्ति, वायु म्हणजे प्राणशक्ति किंवा श्वासोच्छ्वास शक्ति; इंद्र म्हणजे जीव किंवा अहंकार आणि उमा म्हणजे बुद्धि. "तेभ्योह प्रादुर्बभूव" (देवांपुढें तें ब्रह्म प्रकट झालें) ह्याचा अर्थ तै.उप. येथें म्हटल्याप्रमाणें "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" म्हणजे शरीर निर्माण करून त्यांत ब्रह्मानें प्रवेश केला. इंद्रापुढें ब्रह्म तिरोधान पावण्याचें कारण जीव व ब्रह्म खरोखर एकच आहेत. जीवाला ब्रह्माचें ज्ञान करून देणारी बुद्धिच ("दृश्यते त्वग्र्या बुद्ध्या" कठ.३।१२) आहे. व ती अहंकाराशिवाय असतच नाहीं. म्हणून ती जीवासमोर म्हणजे अहंकारासमोर प्रकट झाली असें म्हटलें आहे तें योग्यच आहे. "तस्मिन्नेवाकाशे" म्हणजे त्याच्याच अहंकारा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अवस्थेत म्हणजे जागृतींत. हैमवती म्हणजे सोन्याचे
दागिने म्हणजे अनेक विद्या धारण करणारी.

ह्या परोक्षानें सांगितलेल्या गोष्टीचा उलगडा असा
आहे — अग्नि हा शरीराबाहेर सर्व जाळूं शकतो; पण
शरीरांतील ब्रह्माजवळ पचनशक्तीच्या किंवा उष्णते-
च्या रूपानें असतो तेव्हां त्यास गवताची काडीही
जाळतां येत नाहीं. तसेंच वायु हा शरीराबाहेर
सर्व कांहीं वाहून नेतो, पण शरीरांतील ब्रह्माजवळ
श्वासोच्छ्वास रूपानें असतो तेव्हां त्यास गवताची
काडीही हालवितां येत नाहीं. इंद्रापुढें म्हणजे
जीवापुढें (अहंकारापुढें) ते ब्रह्म अंतर्धान पावलें;
कारण ते त्याहून भिन्नच नाहीं. त्यामुळें इंद्रास
त्याचें ज्ञान झालें नाहीं. तेव्हां त्याच आकाशांत
म्हणजेच अहंकाराच्या अवस्थेत बुद्धि (उमा)
उत्पन्न झाली व तिनें जीवास ब्रह्माचें ज्ञान
करून दिलें. इंद्रास ब्रह्माचें ज्ञान झालें म्हणून
तो अग्नि व वायु ह्यां पेक्षां मोठा. अग्नि
आणि वायु हेहि इतर देवांपेक्षां म्हणजे सूर्य,
आकाश वगैरेंपेक्षां मोठे, कारण सूर्य, आकाश वगैरे
ह्यांनी डोळे, कान वगैरेंत प्रवेश केला, तरी ते शरीर
जिवंत ठेवूं शकत नाहींत. अग्नि आणि वायु हेच
शरीर जिवंत ठेवूं शकतात आणि जिवंत शरीरांत-
च ब्रह्म जीवरूपानें असतें म्हणून अग्नि आणि वायु
ह्यांचा ब्रह्माशीं शरीरांत स्पर्श तरी होतो, म्हणून
ते इतर देवांपेक्षां मोठे. "प्रथमो विदांचकार" म्हणजे
प्रत्यक्ष स्वताच्या बुद्धीनें जाणता झाला, दुसऱ्याच्या
सांगण्यावरून नव्हे. एकूण ह्या आख्यायिकेचा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अर्थ हाच की जीवच जागृतावस्थेंत बुद्धीच्या साध-नानें ब्रह्मास जाणूं शकतो. ऐतरेय नं२ आ.६ मध्येंहि जीवास इंद्र म्हटलें आहे.

"यक्ष" हा शब्द येथें नपुंसकलिंगी मानला आहे. ह्याचा अर्थ पूज्य महद्भुत असा श्री शंकराचार्यांनी केला आहे. तसा अर्थ करण्यास हरकत नाहीं कारण ह्यांत यज् म्हणजे पूजणें ही धातु असूं शकते; किंवा "यक्ष" म्हणजे अद्भुत-शक्ति संपन्न भूत असाहि अर्थ घेण्यास हरकत नाहीं; कारण "यक्ष" नांवाच्या जीवांविषयीं अशीच कल्पना प्रसिद्ध आहे.

खंड नं४-५ :—

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा३ इ[illegible] तीन्न्यमीमिषदा३ इति इत्याधिदैवतम् ॥ ४ ॥.

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः ॥ ५ ॥.

अर्थ :— 'आ' असा आवाज करून ही वीज प्रकाशते [व्यद्युतत्] आणि [इत्] 'आ' असा आवाज करून ती लोप पावते [न्यमीमिषत्] ती त्या ब्रह्माचीच माहिती देते [आदेशः] हा अधिदैवतविषयाचा विचार झाला ॥४॥

आतां अध्यात्मविषयाचा विचार सांगतो. [इव] दिसतें, मन आपल्या विषयाकडे [व] गेल्या प्रमाणें म्हणजे आपला व्यापार ~~केल्याप्रमाणें दिसते~~ [~~इव~~] करतें, आणि संकल्प (म्हणजे इच्छाशक्ति) वारंवार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[अभीक्ष्णं] आपल्या विषयाचें [एतत्] ह्या मनाच्या साधनाने [अनेन] स्मरण करतो; हें ~~जें~~ जें यांचें करणें आहे ~~ते देखील [यत्~~] [यत्] ते देखील त्या ब्रह्माचीच माहिती देते. ॥५॥ ब्रह्माच्या अस्तित्वाशिवाय आणि शक्ती शिवाय ह्या गोष्टी घडूं शकत नाहींत म्हणून ह्या गोष्टी "ब्रह्म आहे" असें दाखवितात, असा ह्याचा भावार्थ आहे.

<u>टिप्पणें</u> :— "इत्यधिदैवतम्" ह्याच्या मागें एक "इति" आम्ही जास्त घालून पाठ सुधरविला आहे; कारण त्याशिवाय ~~चांगला~~ अर्थ होत नाहीं.

- "अथाध्यात्मं" ह्याच्या पुढें "तस्यैष आदेशः" हे शब्द अध्याहृत घेणें भागच आहे, कारण त्या शिवाय अर्थच होत नाहीं.
- "आ३ इति" म्हणजे "आ असा आवाज करून" हाच अर्थ विजेच्या वर्णनाशीं चांगला जुळतो.
- "आ इत्युपमार्थे" ह्या वाक्यांत 'आ' उपमार्थक असें आहे श्री शंकराचार्य म्हणतात, पण त्याला आधार कांहींच नाहीं. इः
- "इत" = "इच्छब्दः समुच्चयार्थः" म्हणजे इत शब्दाचा अर्थ "आणि" असा आहे असें श्री शंकराचार्य म्हणतात तें मान्य करण्यास हरकत दिसत नाहीं. छांदोग्य ३/१७ येथें "इत" हा शब्द आहे. तेथे त्याचा "आणि" हा अर्थ जुळूं शकतो.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

□ "अधिदैवत" आणि "अध्यात्म" :— अध्यात्म म्हणजे
शरीरांतील आणि "अधिदैवत" शरीराबाहेरील,
जगांतील असे अर्थ उपनिषदांमध्ये सर्वत्र दिसून
येतात. येथेंही ते अर्थ जुळतात. चवथ्या
वाक्यांत शरीराबाहेरील घडामोडींवरून ब्रह्माचें
3 अस्तित्व दाखविलें आहे आणि पांचव्या वाक्यांत
शरीरांतील घडामोडींवरून ब्रह्माचे अस्तित्व
दाखविलें आहे.

□ चवथ्या वाक्यांत "विजेच्या प्रकाशाची उपमा
ब्रह्माला दिली आहे" असें, बृहदारण्यक २।३।६
येथील वचनाचा आधार देऊन श्री शंकरा-
चार्य म्हणतात, पण तें बरोबर नाहीं. कारण बृहदा-
रण्यकांतील ती उपमा ब्रह्माला दिली नसून ब्रह्मज्ञ जीवा-
ला म्हणजे बृहदारण्यक २।३।५ येथें वर्णिलेल्या
दक्षिणेक्षन् पुरुषाला दिली आहे (उपनिषदां-
चा उपसंहार प्यारा ३४ पहा.). ह्या मुळेंही
"आ" ह्याचा उपमा असा अर्थ करणें बरोबर
नाहीं. (मागें पहा)

खंड ४ | ६-९ :—

तद्ध "तद्वनं" नाम तद्वनमित्युपासितव्यम् ।
स य एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि
संवाञ्छंति ॥६॥ उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता
त उपनिषद् ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति
॥७॥ तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा
वेदाः सर्वांगानि सत्यमायतनम् ॥८॥
यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानम-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"विद्युतः" हे षष्ठीचें एकवचन आणि प्रथमेचे बहु-
~~अनेक~~ वचन होऊं शकतें. पण, तें प्रथमेचे ~~अनेक~~ बहु-
वचन घेतां येत नाहीं कारण "व्यद्युतत्" आणि
"न्यमीमिषत्" हीं एक वचनी क्रिया पदें आहेत.
म्हणून "व्यद्युतत्" म्हणजे "विद्योतनम्" आणि
"न्यमीमिषत्" म्हणजे "निमेषनम्" असें अर्थ
घेऊन "विद्युतः" हे षष्ठीचें एक वचन मानावें
श्री. शंकराचार्यांनीं असेंच केलें आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नंते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥.

अर्थ: — तत् म्हणजे प्राणिजात (सर्वप्राणि) त्यांमध्ये वननीय म्हणजे शोधनीय म्हणजेच शोधलें असतां दिसणारें म्हणजे सर्व प्राण्यांचे ठिकाणीं असणारें ~~ते ब्रह्म~~ म्हणून "तद्वन" नांवाचें असलेलें तें ब्रह्म "तद्वन" म्हणजे सर्वप्राण्यांच्या ठिकाणीं सांपडणारे किंवा पूजनीय असें मानून त्याची उपासना करावी. म्हणजे सर्व प्राण्यांशीं अद्वैतबुद्धीने वागावें] हें जो जाणतो अर्थात् ह्याप्रमाणें जो वागतो त्याची सर्वच भूतें इच्छा करतात म्हणजे तो सर्व भूतांनां आवडतो ॥ ६ ॥ "हे गुरो [भो] उपनिषद् सांगा" असें त्वां म्हटलेंस म्हणून [इति] तुला [ते] उपनिषद् सांगितली [उक्ता]: तुला ब्राह्मी म्हणजे ब्रह्माचें ज्ञान करून देणारी उपनिषद आम्ही सांगितली [अब्रूम]. येथें हा गुरु शिष्य संवाद संपला [इति]. ॥ ७ ॥ त्या उपनिषदाची प्रतिष्ठा अशी आहे कीं ती (म्हणजे ह्या उपनिषदांतील उपदेशाचा परिणाम असा झाला पाहिजे कीं तो उपदेश) ऐकणाऱ्यानें तपस् (विषयानंद त्याग), दम (मनानें आत्मानंदाची भावना), आणि कर्म (सत्कर्म) करावें.

(आणि अद्वैताची भावना.)

वेद, वेदाचीं सर्व सहा अंगें आणि आणि बुद्धीनें ठरविलेलें सत्य हे तीन ह्या उपनिषदाचे आधार [आयतनम्] आहेत. (वेद वेदांगावरून दिसून येणाऱ्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सिद्धांतापेक्षा बुद्धीने ठरविलेलें सत्य जास्त प्रमाण
आहे असें येथे सुचविलें आहे. व हे वेदवेदांगांतील
सिद्धांत आणि बुद्धीने ठरविलेले सत्य ह्यांमध्ये
विरोध नाहीं असेंहि सुचविलें आहे. ॥८॥

जो ही उपनिषद ह्या प्रमाणे जाणतो अर्थात्
ह्या प्रमाणे वागतो, तो आपल्या सर्व पापाला
टाकून देऊन सर्व अवस्थांमध्ये श्रेष्ठ [ज्येये]
अंत न पावणाऱ्या [अनंते]
आनंदाच्या अवस्थेंत [स्वर्गे लोके]
प्रतिष्ठित होतो म्हणजे स्थिर राहतो॥९॥

टिप्पणी :- स्वर्गे लोके :- "लोक" म्हणजे अवस्था
असा अर्थ होतो हें मागें खं३ श्लोक२च्या टिप्पणींत
दाखविलेंच आहे. "स्वर्गे लोके" म्हणजे "आनंदाच्या
अवस्थेंत" असा अर्थ, म्हणूनच, होतो. श्री-
शंकराचार्यांनीहि ह्या शब्दांचा अर्थ "सुखात्मके
ब्रह्मणि" असा केला आहे. जैमिनीयसूत्रें ६।१-२
ह्यांच्या भाष्यांत श्रीशबरस्वामींनीहि स्वर्ग म्हणजे
प्रीतिः म्हणजेच आनंद असें ठरविलें आहे.
छांदोग्य ८।३ मध्ये "अहरहः स्वर्गं लोकमेति"
असें वचन आहे. तेथें "अहरहः" ह्या क्रिया-
विशेषणावरून सिद्ध होतें कीं "स्वर्ग लोक" ही
मरणापूर्वीच प्रत्येक जागृतावस्थेंतच प्राप्त हो-
णारी अवस्था आहे. आणि खरोखर जागृता-
वस्थेंतच आनंदाचा अनुभव घडतो. "अत्र
ब्रह्म समश्नुते" ह्या कठांतील वचनांतहि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हाच अर्थ आहे. एकूण "स्वर्ग लोक" म्हणजे आत्यंतिक आनंदाची अवस्था हें निश्चित आहे.

□ "अनंते" :— "अंते" असा पाठ "उपनिषद् ब्रह्मयोगिन्" ह्यांच्या भाष्यांत आहे. पण तो अग्राह्य आहे. कारण त्यावरून "मरणानंतरच स्वर्ग प्राप्त होतो" असा अर्थ होईल व तो अर्थ "अहरहः स्वर्गलोकमेति" किंवा "अत्र ब्रह्म समश्नुते" ह्याशीं विरुद्ध आहे. "अनंते" म्हणजे जींत कधी खंड पडत नाहीं असा अर्थ घेऊं नये; कारण "अहरहः स्वर्गलोकमेति" ह्यावरून स्पष्टच आहे कीं त्या अवस्थेंत झोपेनें खंड पडतो. म्हणून "शक्य तितका कमी खंड जींत पडतो" ती, असा "अनंत" ह्याचा अर्थ घ्यावा. मृत्यूनें ह्या अवस्थेंत खंड पडतो किंवा नाहीं हें जाणणें अशक्य आहे. उपनिषदांमध्येहि ह्या संबंधानें अनेक मतें आहेत. (उपसंहार प्यारे १०९-११५ पहा).

□ "प्रतिष्ठा" :— आम्ही "प्रतिष्ठा" ह्याचा अर्थ उपनिषद् जाणण्याचा परिणाम असा केला आहे; श्री शंकराचार्यांनी "उपनिषदः प्राप्त्युपायः" असा अर्थ केला आहे आणि "एतेहि संस्कृतस्य सत्वशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा" असें म्हटलें आहे. ह्यावरून "ब्रह्म जाणण्याचा उपाय" असा "प्रतिष्ठा" ह्याचा श्री शंकराचार्यांनी केलेला अर्थ ठरतो. पण तो बरोबर नाहीं. कारण तो ब्रह्मज्ञानोपाय केनोपनिषदांतच "आयतन" ह्या शब्दानें, वेद, वेदांगें आणि सत्य म्हणजे बुद्धीचा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निर्णय असा सांगितला आहे. आणि तोच बरोबर आहे; कारण कोणत्याही विषयाच्या ज्ञानाचा उपाय ग्रंथ किंवा बुद्धीचा निर्णय हाच आहे. "आयतन" ह्याचा अर्थ "ज्ञानोपाय" हा निश्चित असल्यामुळें "प्रतिष्ठा" ह्याचा अर्थ त्या उपायांनीं प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा परिणाम असाच असला पाहिजे हें अगदीं उघड आहे. नवव्या वाक्यांतील "प्रतिपत्ति" ह्यांतही ~~"प्रतिष्ठा" ह्या~~ ~~धातूच~~ परिणाम असा अर्थ आहे व तोच आठव्या वाक्यांतील "प्रतिष्ठा" ह्यांत असला पाहिजे. शिवाय ब्रह्मज्ञान ज्याला झालें आहे त्यानें काय करावें हें सांगणें आवश्यकच आहे आणि तें इतर कोठें सांगितलेलें दिसत नाहीं, म्हणून आठव्या वाक्याच्या पूर्वार्धांत सांगितलें आहे असें मानणें भाग आहे. अर्थात् "प्रतिष्ठा" ह्याचा अर्थ "परिणाम" असाच करावा लागतो.

□ "तद्वन" :- "तत्" म्हणजे "प्राणिजात" असा अर्थ श्रीशंकराचार्यांनींही केला आहे. रामानुज पंथीय रंग रामानुजाच्या टीकेंत "तत्" म्हणजे सर्वत्र पसरलेले (तन् धातूपासून तत् झाला) आणि "वन" म्हणजे पूजनीय ह्यांचा समास करून "तद्वन" हा शब्द बनविला आहे. कोणत्याही रीतीनें ब्रह्म सर्वत्र पाहून त्याची पूजा करावी हाच भाव निघतो.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

~~कठोपनिषद~~ कठोपनिषद

ह्याच्या कालाचा ~~[illegible]~~ व कर्त्याचा निश्चितपणें पत्ता लागत नाहीं. श्लोक १/११ मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या उद्दालक आरुणीनें हें उपनिषद केलें असेल. ह्यांतील कांहीं श्लोक थोड्याबहुत फरकानें भगवद्गीतेंतहि आले आहेत म्हणून हें भगवद्गीते पूर्वीचें असावें. शिवाय केन, प्रश्न, कठ, आणि मुंडक हीं भगवद्गीतेपूर्वींचीं होत हें केनोपनिषदाच्या प्रकरणांत दाखविलेंच आहे.

<u>घटनेची योजना</u>:— यम आणि नचिकेत ह्यांच्या संवादाच्या रूपानें हें उपनिषद लिहिलें आहे. ह्याच्या सहा वल्ली आहेत. पहिल्या वल्लींत प्रास्ताविक हकीकत आहे. तींत यमानें नचिकेताला तीन वर देऊं केले व त्यांपैकीं नचिकेतानें दोन मागितले व यमानें दिले असें सांगितलें आहे. तिसराहि वर नचिकेतानें मागितला आणि यमानें आढेवेढे घेतले तरी तोच वर मला पाहिजे असें नचिकेतानें ~~सांगितले~~ म्हटलें असेंहि ह्याच वल्लींत सांगितलें आहे. पुढील पांच वल्लींत तो वर पूर्ण करण्याकरितां आत्मज्ञान सांगितलें आहे. दुसऱ्या वराच्या हकीकतीकडे बहुतेक सर्वांनीं दुर्लक्ष केलें आहे. तिचें स्वारस्य "सत्कर्म करावें" असें आहे हें आम्ही दाखवूं. दुसऱ्या वल्लींत आत्मज्ञानाची स्तुतिच बहुतेक आहे आणि तिसऱ्या वल्लींत मुख्य आत्मज्ञान आहे व पुढील तीन वल्लींत त्याचाच अनुवाद आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कठोपनिषदाच्या मूळच्या वल्ली तीन होत्या व शेवटच्या तीन वल्ली प्रक्षिप्त आहेत असें कोणी म्हणतात आणि त्यास कारण असें देतात कीं तिसऱ्या वल्लीच्या शेवटीं समाप्ति दर्शक दोन श्लोक आहेत, आणि ३/१०-११ व ६/७-८ हे श्लोक परस्पर विरुद्ध आहेत. वास्तविक हे श्लोक परस्परविरुद्ध नाहीत, कारण इंद्रिय, अर्थ, मन, बुद्धि, महान्, अव्यक्त, पर पुरुष, ह्या ३/१०-११ येथील परंपरेतील अर्थ ६/७-८/ येथें फक्त गाळला आहे. तेवढ्यानें विरोध सिद्ध होत नाहीं. माझें मत असें आहे कीं, ग्रंथकर्त्यानें प्रथमतः पहिल्या तीनच वल्ली लिहून ग्रंथ समाप्त केला आणि त्याला त्यानेंच मागाहून पुढील तीन वल्ली जोडल्या, हें मानणेंच मला अधिक चांगलें वाटतें. कारण (१) द्वितीयार्धातील विचारही प्रथमार्धातील विचारा इतकेच मार्मिक व सुंदर आहेत आणि दोनही अर्धांतील श्लोकही सौंदर्यांत सारखेच आहेत. (२) चवथ्या वल्लीतील पहिल्या दोन श्लोकांचा विषय, तिसरीच्या शेवटच्या श्लोकांतूनच म्हणजे "निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" ह्या शब्दांतूनच काढला आहे. ही मार्मिक योजना मूळ ग्रंथकर्त्याशिवाय इतरांस सुचणें बहुतेक असंभवनीय आहे. (३) चवथ्या वल्लीच्या आरंभीं ग्रंथारंभीं आरंभदर्शक कांहीं तरी वाक्य असावें तसें अगदींच नाहीं, ह्यामुळें मूळचे दोन स्वतंत्र ग्रंथ एकत्र जोडले गेले, ह्या कल्पनेचेंहि खंडन होतें. (४) नचिकेताच्या तिसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर ५/६-७ येथेंच आहे म्हणून सर्व सहा वल्ली

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हा मूळचाच ग्रंथ होय ~~आणि~~ असीहि शंका घेण्याचें कारण नाहीं, कारण त्याच प्रश्नाचें उत्तर ३/७-८ ह्यांत आहेच.

सहाव्या वल्लीचा शेवटचा अठरावा श्लोक "मृत्युप्रोक्ताम्" इत्यादि प्राक्षिप्त आहे. कारण तो सतराव्यांत "तं विद्याच्छुक्रममृतं" ह्या शब्दांची समाप्तिदर्शक द्विरावृत्ति केल्यानंतर आला आहे. शिवाय यांत ज्या योगाचें ६/१२-१३ येथें खंडन केलें आहे तो योगविधि सांगितला आहे असें म्हटलें आहे; ह्यावरून कोणीतरी गैरसमजानें तो प्राक्षिप्त केला असें दिसतें. प्रो. गद्रे यांचें मत भिन्न आहे. त्यांच्या मतें हा श्लोक प्राक्षिप्त मानण्याची गरज नाहीं; कारण "योगविधिं च कृत्स्नं" ह्या शब्दांत "योगा-चें खंडन हा अर्थ येऊं शकतो. मला हें ग्राह्य वाटत नाहीं. हा श्लोक प्राक्षिप्त असो किंवा नसो ह्यांत "कृत्स्नं" ह्या ऐवजीं मूळ पाठ "कृत्तं" म्हणजे "खंडितम्" असा असण्याचा ~~संभवही आहेच~~ व पुढें गैरसमजानें तो "कृत्स्नं" असा केला असण्याचा संभव आहेच.

कठोपनिषदांत ब्रह्म, जीव, आणि जीवाच्या दोन गति फार उत्तमप्रकारें वर्णिल्या आहेत. यमानें ज्ञान सांगितलें ह्या हकीकतींत परोक्षवाद आहे. त्याचा अर्थ मृत्यूचा विचार केल्यानें हें ज्ञान झालें असा दिसतो. येथें वाजश्रवसः म्हणजे ब्रह्म, नचिकेताः ~~म्ह~~णजे जीव, मृत्युचें घर म्हणजे निद्रा, तीन [illegible] रात्री म्हणजे निद्रेचेच ~~किंवा रात्रीचे~~ आदि, मध्य व अंत हे भाग; तीन वर म्हणजे [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४८

(१) निद्रेनंतर पुनः मागची सर्व आठवण होणें; (२) सत्कर्मज्ञान आणि (३) आत्मज्ञान होणें हे होत.

"नाचिकेतं शकेमहि" ३।२। ~~[illegible]~~ (आम्ही नाचिकेताचें वर्णन करूं शकतो) ह्यावरूनहि नाचिकेत म्हणजे जीव ~~आहे~~ हे स्पष्ट आहे.

□ "त्रियामा" म्हणजे रात्रि आणि रात्रि म्हणजेच झोपेचा काळ म्हणून झोपेचे तीन भाग व त्यांना अनुरूप असे तीन वर कल्पिले.

आनंदाचा ब्रह्मालाउपभोग घेण्याची इच्छा होती हें "उशन्" ह्या परोक्षवादाचें विवरण. "सर्ववेदसं ददौ" म्हणजे सर्व इंद्रियें उपभोगाच्या कामीं लाविलीं. "श्रद्धा विवेश", म्हणजे तो उपभोग घेतां घेतां जीवाला वाटलें की ह्या उपभोगापासून सुख नाहीं आणि सुखाचा दुसरा उपाय जाणण्याची उत्कट इच्छा [श्रद्धा] त्यास उत्पन्न झाली. म्हणून तो म्हणाला हीं इंद्रियें [गावः] कांहीं उपभोग ~~घेतल्यावर [दुग्धदोहा]~~ घेऊन निर्बल झाल्यावर [दुग्धदोहा] पुनः उपभोगास लावणारा मनुष्य दुःखप्रचुर [अनंदाः] लोकास म्हणजे अवस्थेस जातो म्हणून तूं दुसरें कांहीं तरी दे, मलाच कोणास तरी देऊन टाक.

□ वाजश्रवसः = वाज म्हणजे अन्न खाण्याबद्दल ज्याची ~~[illegible]~~ कीर्ति [श्रवस] आहे असा प्राण किंवा ब्रह्म म्हणजे शरीरस्थ प्राण. त्याचाच पुत्र अहंकार, जीव किंवा मनस् होय.

□ मृत्यु म्हणजे निद्रा असा अर्थ येथेच ४।५ मध्ये केला आहे व करावा लागला आहे.

□ "नचिकेत" :— नं नकारं अभावं चिकित्सति म्हणजे ब्रह्मस्वरूपांतील अभावाला जो दुरुस्त करतो तो म्हणजे जीव.

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

~~वल्ली प्रथम~~ वल्ली पहिली ग्रंथि.

वल्ली १|१-४| :—

ॐ उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ। तस्य ह
नचिकेता नाम पुत्र आस ॥१॥ तं ह कुमारं संतं दक्षिणासु
नीयमानासु श्रद्धा विवेश सोऽमन्यत ॥२॥
पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिंद्रियाः।
अनंदा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥३॥
स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यतीति द्वितीयं
तृतीयम्। तं होवाच मृत्यवे त्वां ददामीति ॥४॥

१. बा.

~~अर्थ:— वाजश्रवस नावाच्या एका यजमानानें (यज्ञकर्त्याने) यज्ञफलाची इच्छा करणारा [उशन्] आपलें सर्व धन [सर्ववेदसं] देता झाला दिलें। याला नचिकेता नावाचा पुत्र होता ॥१॥~~

अर्थ:— यज्ञफलाची इच्छा करणारा [उशन्]
वाजश्रवस नावाचा एक यजमान (यज्ञकर्ता)
आपलें सर्व धन [सर्ववेदसम्] देता झाला।
याला नचिकेता नावाचा एक पुत्र होता ॥१॥
(दक्षिणा नेल्या जात असतां)
त्या चांगल्या मुलाला [संतं कुमारं] बापाचें
खरें हित करण्याची उत्कट इच्छा ~~झाली~~
[श्रद्धा] उत्पन्न झाली। त्याला वाटलें कीं ॥२॥
ज्या पुनः पाणी पिणार नाहींत [पीतोदका] ज्या
पुनः गवत खाणार नाहींत ~~आणि~~ [जग्धतृणा]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्यांचें पुनः दूध निघणार नाही [दुग्धदोहा] अशा दुर्बल झालेल्या [निरिंद्रियाः] गाई जो देतो, तो अनंद नांवाच्या म्हणजे आनंद-रहित अवस्थेस [लोकाः] जातो. ॥३॥ तो बापास म्हणाला "हे बाबा माझें दान तूं कोणास करतोस" । तो मुलगा बापास, दुसऱ्याने व तिस-ऱ्याने हि असें म्हणाला । तेव्हां बाप म्हणाला मी तुझें दान मृत्युला करतों. ॥४॥.

टिप्पणें :—

१ उशन् म्हणजे कामयमानः म्हणजे इच्छा करणारा.

☐ वेदसम् म्हणजे धनम्; "विंदते" ह्या धातूपासून हा शब्द झाला आहे.

☐ निरिंद्रियाः म्हणजे दुर्बल । इंद्रिय म्हणजे बल असा अर्थ आहेच (आपट्यांचा कोश पहा)

~~वल्ली १ श्लोक ५:~~

~~बहूना~~

☐ पीतोदकाः — ह्याचा शब्दशः अर्थ "ज्यांनीं पाणी ~~पिले अ~~ प्यालें आहे त्या" असा होतो. पण "निरिंद्रियाः" ह्या विशेषणामुळें भावार्थ "ज्या पुनः पाणी पिणार नाहींत" असा होतो. "जग्धतृणाः" "दुग्धदोहा" ह्यांचाही भावार्थ अशाच प्रकारचा आहे.

वल्ली १ श्लोक ५ :—

३.बा. ‖ बहूनामेमि प्रथमः बहूनामेमि मध्यमः ।
किंस्विद् यमस्य कर्तव्यम् यन्मयाद्य करिष्यति ॥५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अर्थः— पुष्कळांमध्ये (परोक्षवाद विवरणानें ब्रह्म, (म्हणजे जीव) जीव, इंद्रियें, व जगत् ह्यांमध्ये) मी पहिला आहे, निदान मध्यम म्हणजे दुसरा तरी आहे.
(जीव ब्रह्मापेक्षां श्रेष्ठ असें उपनिषदांमध्ये पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे त्याशीं हें जुळतें. जीव ब्रह्मापेक्षां श्रेष्ठ न मानला तरी तो ब्रह्माच्याच खालचा पण इतरांपेक्षां वरचा म्हणजे दुसरा तरी मानावाच लागतो त्याशीं ही हें जुळतें.)
इतका मी चांगला असूनहि माझा बाप माझें दान यमाला करतो म्हणतो, तर यमास माझ्याकडून [मया] आज कोणतें कार्य [कर्तव्यम्] करून घ्यावयाचें आहे काय? यमास माझ्याकडून कांही तरी मोठें कार्य करून घ्यावयाचें आहे असा भाव. ॥ ५ ॥

* टिप्पणी:— मुंडक २।२।१-२ येथें जीवाला "सदसद्वरेण्यं" आणि "वरिष्ठं प्रजानां" ही विशेषणें लाविलीं आहेत. त्यांवरून, ब्रह्म, जीव, इंद्रियें व जगत् ह्या सर्वांमध्ये जीव श्रेष्ठ ठरतो निदान ब्रह्माच्या खालचा म्हणजे दुसरा तरी ठरतो. उपसंहार प्यारे ६८, ७९ व ५७ पहा.

□ यमाचें मोठें कार्य म्हणजे जीवाला आत्मज्ञान करून देणें हेंच होय.

वल्ली १ श्लो. ६:—

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य यथापरे।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥६॥

अर्थः – पूर्वीचे लोक [पूर्वे] कसे मरण पावले आणि पुढचे ही लोक [परे] कसे मरण पावती – तील तें पहा (त्याचा विचार कर). सस्या – प्रमाणेंच मरणधर्मी [मर्त्यः] मनुष्य मरतो [पच्यते] आणि सस्याप्रमाणेंच पुनः उत्पन्न होतो. म्हणून हे मुला, भिऊं नकोस हा भाव.

टिप्पणी:– हा श्लोक कोणी कोणास म्हटला हे निश्चितपणें समजत नांहीं. हा मुलानें बापास म्हटला असेल किंवा बापानें ही मुलास म्हटला असेल. बाप मासें मृत्युला दान करणार व त्यामुळें मी मरणार असें भय मुलास वाटलें असें समजून तें भय नांहीसें करण्याकरितां बापानें मुलास हा श्लोक म्हटला हेंच मला जास्त संभाव्य वाटते. व त्या प्रमाणें मी अर्थ केला आहे.

परोक्षवाद विवरणांत ही जीव झोपीं गेला तरी पुनः जागा होतोच तेव्हां झोपीं जाण्यापासून भय कोणतेंच नांहीं असा भाव.

वल्ली १ श्लो. ७–८:

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
तस्यैतां शांतिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥७॥
आशाप्रतीक्षे संगतं सूनृतां च ।
इष्टापूर्ते पुत्रपशूंश्च सर्वान् ॥
एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो ।
यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अर्थ :- अग्निप्रमाणे जाळणारा [वैश्वानरः] हा ब्राह्मण अतिथि, हे यमा, तुझ्या गृहांत आला आहे. त्याची ही अशी शांति करतात, त्याला उदक वगैरे दे ॥७॥. ज्याच्या घरीं ब्राह्मण उपाशी [अनश्नन्] राहतो, त्या बुद्धिहीन [अल्पमेधसः] मनुष्याच्या आशा, प्रतीक्षा, सुसंगतीचें फळ, गोड बोलण्याचें फळ, इष्टापूर्तीचें फळ, पुत्र, पशु, ह्या सर्वांचा तो नाश करतो ॥८॥.

टिप्पणी :- बापानें यमाला नचिकेताचें दान केलें, तेव्हां नचिकेत यमाच्या घरीं गेला पण तेव्हां यमच स्वतःच्या घरीं नव्हता, त्यामुळे नचिकेत तीन रात्रि उपाशी राहिला. यम परत आल्यावर त्याच्या मंत्र्यानें वरील श्लोक यमास म्हटले, अशी हकीकत अध्याहृत मानावी लागते. (मागे पहा)

वल्ली १ श्लोक ९

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मे ऽ।
नश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ॥
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु।
तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥९॥.

अर्थ :- हे ब्राह्मणा, [ब्रह्मन्], नमस्कार करण्यास योग्य असा अतिथि तूं ज्याअर्थी [यद्] असून माझ्या घरीं तीन रात्रीं उपाशी [अनश्नन्] राहिलास, त्या अर्थी तुला नमस्कार असो. आणि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

माझें कल्याण व्हावें म्हणून [तस्मात्] तूं मला
उपासाच्या एका रात्रीला
एक वर याप्रमाणें [प्रति] तीन वर माग
॥ ५ ॥.

टिप्पणें :– परोक्षवाद विवरणांत, उपास
म्हणजे कोणत्याच विषयाचा उपभोग न घेणें
असें सांगितें होतेंच. या श्लोकांत याचें भाषण आहे

वल्ली १ श्लोक १०-११ :–

शांतसंकल्पः सुमना यथा स्यात् ।
वीतमन्युर्गौतमो माभिमृत्यो ॥
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीतः ।
एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

यथा पुरस्तात् भविता प्रतीतः ।
औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ॥
सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युः ।
त्वां ददृशिवान् मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥

अर्थ :– (नचिकेत म्हणाला) हे मृत्यो, माझा
पिता गौतम माझ्या संबंधाने [माभि = मा अभि]
शांतचित्त [शांतसंकल्प] प्रसन्नहृदय [सुमनाः]
आणि क्रोधरहित [वीतमन्युः] होवो.
~~मला सोड~~ आणि त्वां मला सोडल्यानंतर मी
जेव्हां बापाकडे परत जाईन तेव्हां मला
[त्वत्प्रसृष्टम्] हा माझा पुत्र
नचिकेतच होय असें ओळखून [प्रतीतः]
तो माझ्याशीं बोलो. तीन वरांपैकी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हाच पहिला वर मी तुला मागतो" ॥१०॥ ह्यावर यम म्हणाला "तुझा बाप औद्दालकि आरुणि तुला ओळखून [प्रतीतः] तुझ्याशीं पूर्वीसारखाच [यथापुरस्तात्] होईल म्हणजे वागेल. आणि क्रोधरहित होऊन [वीतमन्युः] 'हा मी यमास देऊन टाकलेला [मत्प्रसृष्टः] माझा पुत्र तीन रात्रीं केवळ सुखानें निजला [शयिता] होता [अभूत्-अध्याहृत]' असें [इति-अध्याहृत] मृत्यूच्या मुखांतून सुटलेल्या तुला पाहील म्हणजे मानेल." ॥११॥

टिप्पणे:-

औद्दालकिः आरुणिः — अरुणि, उद्दालक आणि श्वेतकेतु ह्यांचा निर्देश छांदोग्य ३/११/४; ६/१/१; ६/८/१; ५/३/१; ५/११/१-२ आणि बृहदारण्यक ६/५/१; ६/५/३ येथें आला आहे आणि येथेंहि कठांत आहे. त्यांवरून पुढील वंशावळी ठरते.

(गौतमाचा निर्देश येथें व छांदोग्य ५/३ येथें हि आहे.)

गौतम
|
अरुणि (पुत्र)
|
उद्दालक (पुत्र व शिष्य)
|
श्वेतकेतु (पुत्र व शिष्य) — याज्ञवल्क्य (शिष्य)

"नचिकेत" हे श्वेतकेतूचें दुसरें नांव असेल किंवा,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तो उद्दालकाचा दुसरा पुत्र असेल.

- "उद्दालक एव औद्दालकिः" असे विवरण श्री-शंकराचार्यांनी केलें आहे. तेंच आम्ही मान्य केलें आहे.

- "मत्प्रसृष्टः सुखं रात्रीः शयिता" हें यमाचें वाक्य समजून श्री. शंकराचार्यांनी अर्थ केला आहे. मी तें उद्दालकाचें वाक्य मानून अर्थ केला आहे व तो अर्थ करतांना "शयिता" हें लुट्याचें रूप न मानतां तृ प्रत्ययांत कर्तृवाचक रूप मानलें आहे. ह्या माझ्या अर्थामध्ये "प्रसृष्टः" ह्याचा अर्थ "त्वत्प्रसृष्टं" आणि "मत्प्रसृष्टः" ह्या दोनही ठिकाणीं सारखाच करतां येतो. श्रीशंकराचार्यांच्या अर्थामध्ये "प्रसृष्ट" ह्याचे दोन ठिकाणीं दोन भिन्न अर्थ करावे लागतात. शिवाय माझा अर्थ संदर्भाशीं अधिक चांगला जुळतो. कारण 'माझ्या बापानें पुढील कालांत सुखानें निजावें' हा वरच नचिकेतानें मागितला नव्हता.

- गौतमः — येथें गौतमाचा मुलगा उद्दालक असा अर्थ आहे. परोक्षवाद विवरणांत पुष्कल गाई म्हणजे इंद्रियें ज्याला आहेत असा प्राण किंवा ब्रह्म.

वल्ली १ श्लोक १२-१३ :—

स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति ।
न तत्र त्वं न जरया बिभेति ॥
उभे तीर्त्वा शनाया पिपासे ।
शोकातिगो मोदते स्वर्ग लोके ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स त्वग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो ।
प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् ॥
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजंते ।
एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥

म्हणजे शारीरिक ~~म्हणजे सामान्य~~ सुस्थिती-च्या अवस्थेंत,

अर्थः — नचिकेत म्हणाला " स्वर्गलोकांत कोणतेंच भय नाहीं. तेथें मृत्यु (त्वं) नाहीं आणि (जरा असली तरी) तिचें भय वाटत नाहीं. तेथें भूक आणि तहान ह्या दोनहि तरून जातो म्हणजे भूक आणि तहान लागली असतां त्या तृप्त करण्यास अन्न आणि पाणी मिळतेंच त्यामुळें भूक तहानेने होणारा मृत्यू त्या अवस्थेंत नाहीं आणि जरा आली तरी तिचेंहि भय वाटत नाहीं. म्हणून स्वर्गलोकांत मनुष्य शोकाला जिंकून [शोकातिगः] आनंदांत असतो. ॥१२॥

हे मृत्यो, त्या ~~सामान्य~~ शारीरिक सुस्थितीच्या अवस्थेस प्राप्त करून देणारा [स्वर्ग्य] जो अग्नि आहे त्याचें त्वां विचार करून ज्ञान करून घेतलें आहेस [अध्येषि] तर तुझ्या-वर श्रद्धा ठेवणारा जो मी त्या मला तो सांग ॥ कारण स्वर्गातील लोकांनाच अमृतत्वाची म्हणजे आत्यंतिक आनंदाची प्राप्ती होते [भजंते]. हेंच मी दुसऱ्या वराने मागतों. ॥ १३ ॥

म्हणजे ब्रह्मानंदाची

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

टिप्पणी :—

स्वर्गलोक :— लोक म्हणजे अवस्था हें केनोंत १/२ येथें दाखविलेंच आहे. स्वर्ग म्हणजे ब्रह्मानंदाची अवस्था असा अर्थ केनोंत २/९ येथें आहे असें तेथें दाखविलें आहे पण येथें शारीरिक सुस्थिति असा गौण अर्थ घ्यावा लागतो. कारण "स्वर्गलोका अमृतत्वं भजंते" ह्या वाक्यांत स्वर्ग आणि अमृतत्वं म्हणजे ब्रह्मानंदावस्था ह्या दोन भिन्न मानल्या आहेत. शारीरिक सुस्थिती तरी सामाजिक सुस्थिती-शिवाय संभवत नांही म्हणून स्वर्गलोक म्हणजे सामाजिक सुस्थितीची अवस्था असा ही अर्थ करतां येतो. "अमृतत्व" म्हणजे आत्यंतिक आनंदाची अवस्था, ब्रह्मावस्था किंवा ब्रह्मलोक हें आतां स्पष्टच आहे. "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" ह्या ईशातील वचनांत जें सांगितलें आहे तेंच येथें वेगळ्या श्लोकांत सांगितलें आहे. पुढील "मृत्यु" वरील टिप्पण पहा.

श्लोक १४-१५ :—

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध ।
स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ॥
अनंतलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठाम् ।
विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् ॥ १४॥
लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै ।
या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ॥
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तम् ।
अथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥ १५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा।
वरं तवेहाद्य ददामि भूयः॥
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः।
सृंकां चेमामनेकरूपां गृहाण॥१६॥
त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिम्।
त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू॥
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा।
निचाय्येमां शांतिमत्यंतमेति॥१७॥
त्रिनाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा।
य एवं विद्वाँश्चिनुते नाचिकेतम्॥
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके॥१८॥
एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो।
यमवृणीथाः द्वितीयेन वरेण॥
एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यंति जनासः।
तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व॥१९॥

अर्थः — यम म्हणाला "हे नचिकेता, स्वर्ग्य अग्नि जाणणारा मी तुला तो अग्नि सांगतो, ऐकून घे.॥ ~~तो अग्नि~~ अनंत लोकाची म्हणजे ब्रह्मलोकाची प्राप्ति करून देणारा व प्राप्त झालेल्या त्या ब्रह्मलोकाला स्थिर ठेवणारा [प्रतिष्ठा] तो अग्नि गुहेत (म्हणजे आत्म्याच्या अंतरात) च ठेवलेला आहे हें जाणून घे."॥१४॥ नंतर यमानें त्याला जगाची उत्पत्ति करणारा [लोकादिम्] तो अग्नि सांगितला. त्याच्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विद्या [इष्टकाः] कोणत्या, किती व कशा आहेत तें यमानें सांगितलें. ॥ आणि नंतर ~~नचिकेतानें~~ यमानें जें सांगितलें होतें तें नचिकेतानें म्हणून दाखविलें [प्रत्यवदत्] तेव्हां यम संतुष्ट होऊन नचिकेतास पुनः म्हणाला. ॥ १५ ॥ तो महात्मा यम नचिकेतास प्रीतिपूर्वक [प्रीयमानः] म्हणाला, "हा पुनः दुसरा वर मी तुला देतों. तो हा — हा अग्नि पुढें तुझ्या नांवानेंच प्रसिद्ध होईल [भविता]. अनेकरूपांची ही माळ [सृंकाम्] ही तूं घे. ॥ १६ ॥ तीन नाचिकेत नामक अग्नींची उपासना करणारा [त्रिणाचिकेतः] व तीन प्रकारचीं कर्में करणारा [त्रिकर्मकृत्] तीन गोष्टींशीं संधि पावून म्हणजे तीन गोष्टी मिळवून ह्या आयुष्यांतील दोन प्रकारचे मृत्यु [जन्म मृत्यु] तरून जातो म्हणजे टाळतो. ॥ ब्रह्मापासून झालेल्या व विद्वान् [ब्रह्मजज्ञम्] अशा देवाला म्हणजेच अग्नीला जाणून म्हणजेच त्याची उपासना करून, ही ~~सृंका~~ माळ [इमां सृंकाम्] गोळा करून [निचाय्य] म्हणजेच मिळवून तो अत्यंत शांतीला म्हणजे दुःखरहितं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्थिती प्राप्त होते. ॥१७॥ जो तीन नाचिकेत अग्नीची उपासना करणारा [त्रिणाचिकेतः] ही तीन कर्मे [त्रयम् एतत्] जाणून घेऊन, त्यांनी या नाचिकेताग्नीची उपासना करतो [चिनुते] तो मृत्युपाशपला पुढें पुढें ढकलून [पुरतः प्रणोद्य] म्हणजे दीर्घ आयुष्य मिळवून दुःखाच्या पलीकडे जाऊन [शोकातिगः] स्वर्गलोकांत आनंदाचा अनुभव घेतो [मोदते]. ॥१८॥. हे नचिकेता, त्वां दुसऱ्या वरानें मागितलेला, स्वर्ग प्राप्त करून देणारा हा अग्नि मी तुला सांगितला आहे. ह्या अग्नीला लोक [जनासः] "हा तुझाच अग्नि होय असें" म्हणतील. आतां तिसरा वर तूं माग." ॥१९॥.

टिप्पणें. —

"अग्नि": — हा अग्नि धनधान्यादि देणारी कर्मरूपी देवता होय म्हणजे कर्मच होय. ईशोपनिषद् श्लोक १८ येथेंहि हाच अर्थ आहे. अशनाया पिपासा ह्यांना म्हणजे भूकतहान ह्यांना कर्मेंच जिंकूं शकतात म्हणून हा स्वर्ग प्राप्त करून देणारा अग्नि कर्मेंच होय हें निश्चितपणें ठरतें आणि स्वर्गलोक म्हणजे शारीरिक सुस्थिति हेंहि ठरतें.

▢ "मृत्यु": — "मृत्यु" ह्याचा अर्थ जीविताचा अंत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असा प्रसिद्धच आहे. केव्हां केव्हां "मृत्यु"चा अर्थ दुःख असाहि होतो हें उपसंहार प्यारा २८ येथें दाखविलें आहे. वरील काहीं श्लोकांमध्ये त्याचा अर्थ "जीवितांत" असाच आहे. पण जीवितांत ही तीन प्रकारचा आहे. (१) भुकतहानेनें होणारा, (२) रोगांनी होणारा (३) आणि केवळ वार्धक्यानें होणारा. ह्या तीन प्रकारांपैकी वार्धक्यानें होणारा जीविताचा अंत कशानेंच टळत नाहीं. पण भुकतहानेनें व रोगानें होणारा ~~मृत्यु~~ जीविताचा अंत कर्मांनीं टळतो. ~~म्हणून~~ ह्यालाच दररोजचा मृत्यु किंवा अकाळ मृत्यु किंवा आयुष्यांतील मृत्यु, म्हणतां येतें. पंधराव्या श्लोकांत "न तत्र त्वम्" ह्या शब्दांनीं हेंच सांगितलें आहे की तेथें "अकाल मृत्यु (जीवितांत) नाहीं. श्लोक सतरावा येथें "जन्ममृत्यु" ह्याचा अर्थहि, जन्मांतील म्हणजे आयुष्यांतील हे दोन अकाळ मृत्यु असा आहे. "जन्म" म्हणजे आयुष्य असाहि अर्थ होतोच. (आपट्यांचा कोश) पहा. मनुस्मृति ८/१०० आणि ५/३८ आणि भगवद्गीता ४/५ येथें "जन्म" ह्याचा "आयुष्य" (life) असाच अर्थ आहे.

बृहदारण्यक १/५/२ येथें ह्यालाच "पुनर्मृत्यु" असें म्हटलें आहे.

□ त्रिकर्मकृत् :– तीन प्रकारची कर्में कोणतीं ह्याचा उलगडा बृहदारण्यक ३/१/८ येथील वचनाच्या सहाय्यानें होतो. तेथें अग्नीच्या तीन ऋचा सांगितल्या आहेत व त्यांनीं सर्व "प्राणभृत्" म्हणजे प्राणधारण करणारे मिळवितो असें म्हटलें आहे. त्यावरून

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राणधारणास आवश्यक अशा वस्तूंचे तीन वर्ग केले आहेत असें दिसतें. ते वर्ग अन्न, वस्त्र आणि घर हे होत. ह्यांनीच खरोखर "तरति जन्ममृत्यू" ह्या वचनांत सांगितलेल्या प्रकारची उपपत्ति लागते. (औषधि व पाणी ह्यांचा अन्नांमध्येच अंतर्भाव केला आहे हें लक्षांत ठेवावें.) अर्थात "त्रिकर्मकृत" म्हणजे अन्न, वस्त्र आणि घर ह्यांस प्राप्त करून देणारीं कर्में करणारा असा अर्थ होतो. "त्रिभिरेत्य संधिम्" म्हणजे "अन्न, वस्त्र आणि घर मिळवून" असा अर्थ होतो. "त्रिणाचिकेत" ह्यांतील तीन नाचिकेत अग्नि म्हणजे अन्न, वस्त्र, आणि घर प्राप्त करून देणारीं कर्में असा अर्थ होतो.

पुढे वल्ली २ श्लोक ३ येथे हा शब्द आला आहे तेथेहि हाच अर्थ जुळतो.

- सृंका :— म्हणजे परोक्षवाद विवरणांत विषयोपभोग परंपरा असा अर्थ केला पाहिजे. अल्प विषयोपभोगाशिवाय शरीराची व समाजाचीहि सुस्थिति असूं शकत नाहीं हें लक्षांत ठेवावें.

- "मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य" :— "आजचा मृत्यु उद्यावर ढकलून" असा ह्याचा खरा अर्थ आहे, व शब्दशः तसा अर्थ होतोच. मृत्यु अजिबात टाकून मरणरहित कोणीच होऊं शकत नाहीं, फक्त जीविताचा काळ योग्य आचरणानें वाढवूं शकतो त्यासीं हें वचन जुळतें. ईशोपनिषद् श्लोक ११ ह्यावरील टिप्पणांमध्ये "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्या वरील टिप्पण पहा.

□ "अनंतलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां" : — कठोपनिषदांतील शेवटच्या वाक्यांत स्वर्गलोकाला म्हणजेच ब्रह्मलोकाला अनंत हें विशेषण लाविलें आहे हें लक्षांत ठेवावें. त्यावरून अनंत लोक म्हणजे ब्रह्मलोक असें ठरतें. "प्रतिष्ठा" ह्या वर्णनावरून ब्रह्मलोक अग्नीवर म्हणजेच कर्मावर प्रतिष्ठित आहे म्हणजे मनुष्य कर्म करीत राहील तोंपर्यंतच ब्रह्मलोक म्हणजे अत्यानंदावस्था राहूं शकते हा अर्थ स्पष्टच आहे, व केवळ ज्ञानानें ब्रह्मलोक मिळतो म्हणणारांनीं लक्षांत ठेवावा. उपसंहार प्यारा १०अ पहा.

□ "विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायां" : — कर्म करण्याची प्रवृत्ति जीवाच्या अंतरांतच आहे म्हणून असें म्हटलें आहे. "न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्" हें भगवद्गीतेचें वचनही हेंच सांगतें.

□ "लोकादिमग्निम्" : — जगाची उत्पत्ति तरी ब्रह्माच्या कर्मापासूनच होते म्हणून कर्माला "लोकादि" म्हटलें आहे.

□ "इष्टकाः" : — हा परोक्षवाद आहे हें उघडच आहे. ह्याचें विवरण काय हा प्रश्न आहे. कर्में योग्य रीतीनें करण्यास जरूर त्या गोष्टी ह्यांस येथें इष्टका म्हटलें आहे हें उघड आहे. त्या गोष्टी, सुदृढ शरीर, यथार्थज्ञान, आणि इंद्रियवश्यता ह्या होत हें पुढे वल्ली ३ श्लोक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्लोक ३-६ ह्यावरूनहि दिसून येतें.

□ "ब्रह्मजज्ञम्". कर्म हें ब्रह्मापासून उत्पन्न झालें हें उघडच आहे. आणि कर्में योग्य रीतीने करण्यास ज्ञानहि पाहिजेच म्हणून कर्मरूपी अग्नीस "ब्रह्मजज्ञ" हें विशेषण लाविलें आहे.

~~वल्ली १ श्लोक~~

□ एकूण श्लोक १२ ते १९ ह्यांचें सार हेंच आहे की चांगलीं कर्में करून भूकतहान शांत करून शरीराची सुस्थिति ~~कायम~~ साध्य करून ती कायम ठेवावी. हेंच "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा" ह्या ईशोपनिषदांतील वचनांत सांगितलें आहे.

वल्ली १ श्लोक १२-१९ येथें प्रथम कर्मरूपी अग्नीची उपासना सांगून नंतर आत्मज्ञान सांगितलें ह्यावरून ह्या उपनिषदांतहि कर्मांची व ज्ञानाची सांगडच (ज्ञानकर्मसमुच्चयच) प्रतिपादिली आहे हें उघड आहे. कठ ५।१२-१३। येथें ब्रह्मानुभव जागृतिशिवाय होऊं शकत नाहीं असें सांगितलें आहे. जागृति, शरीर जिवंत असल्या शिवाय असूं शकत नाहीं, आणि शरीर जिवंत असणें कर्मांशिवाय घडत नाहीं म्हणून कर्म आवश्यकच ठरतें.

२२ पर्यंत

वल्ली १ श्लोक २०-२२

इ. बॉ.

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये ।
अस्तीत्येके नायमस्तीति चान्ये ॥
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहम् ।
वराणामेष वरस्तृतीयः ॥२०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा।
न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः॥
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व।
मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम्॥ २१॥
देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल।
त्वं च मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्थ॥
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यः।
नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित्॥ २२॥

नचिकेत म्हणाला, अर्थः- "मनुष्य मेल्यानंतरही तो असतो असें कोणी म्हणतात आणि तो नाहींसाच होतो [नायमस्ति] असें कोणी म्हणतात, हा जो मेलेल्या मनुष्याविषयीं [प्रेते] संशय [विचिकित्सा] आहे, त्या संशयाचें निराकरण [एतत्] तुझ्या शिकवणीवरून [त्वया अनुशिष्टः] मी जाणावें, [विद्याम्] हाच तीन वरांपैकीं तिसरा वर होय".॥ २०॥ यम म्हणाला, "पूर्वीच्या काळीं देवांनां म्हणजे शहाण्यांनां देखील ह्या विषयीं संशयच होता. हा धर्म सूक्ष्म [अणु] असल्यामुळें, ह्या संशयाचें निराकरण जाणणें सोपें नाहीं [न हि सुविज्ञेयम्] म्हणून हे नचिकेता, दुसरा वर माग. मला अडवूं नकोस. हा वर मला [मा] सोडून दे [अति सृज].॥ २१॥ नचिकेत म्हणाला," हे यमा, देवांनां देखील ह्याविषयीं संशय होता ~~आणि~~

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे [किल] आणि हें समजणें
सोपें नाहीं ~~सोपें नाहीं~~ असें तूंच म्हणतोस. आणि
ह्या संशयाचें निराकरण सांगणारा [अस्य वक्ता]
तुझ्या सारखा दुसरा मिळणार नाहीं. अर्थात
ह्या वराच्या बरोबरीचा [तुल्य] असा दुसरा कोणताचे वर
नाहीं" (म्हणून हाच वर तूं मला दे असा भाव
आहे.) ॥२२॥

वल्ली १ श्लोक २३-२५ :—

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व ।
बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ॥
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व ।
स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥२३॥
एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरम् ।
वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ॥
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि ।
कामानां त्वां कामभाजं करोमि ॥२४॥
ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके ।
सर्वान् कामांश्छंदतः प्रार्थयस्व ॥
इमाः रामाः सरथाः सतूर्याः ।
नहीदृशा लंभनीया मनुष्यैः ॥
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व ।
नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥२५॥

अर्थः— यम म्हणाला, "अरे, शंभर वर्षें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जगणारे पुत्र माग, नातू माग, पुष्कळ पशु
माग, हत्ती घोडे माग, सोनें माग, पृथ्वीवरील
मोठें राज्य [आयतनम्] माग आणि स्वतः
तुझी इच्छा असेल तितकीं वर्षें जिवंत रहा॥२३॥
जर तो वर ह्यांच्या बरोबरीचा आहे असें
तुला वाटत असेल तर तूं धन माग आणि
दीर्घायुष्य [चिरजीविकाम्] माग. तूं मोठ्या
भूमीवर ~~अस, म्हणजे राजा हो~~ अस [एधि]
म्हणजे राज्य कर. तुला सर्व काम प्राप्त
होतील असें मी करतों. ॥२४॥ जे जे काम
मर्त्य लोकीं दुर्लभ आहेत ते ते सर्व तूं
तुझ्या मनास ~~येतील तितके~~ [छंदतः] मागून
घे [प्रार्थयस्व]. ह्या रथावर बसणाऱ्या [सरथाः]
व वाद्य धारण करणाऱ्या [सतूर्याः] रमणीय स्त्रिया
[रामाः] तूं मागून घे. अशा स्त्रिया मनुष्यांस
मिळूं शकत नाहींत [न लंभनीयाः]. मी दिले-
ल्या ह्या स्त्रियांकडून तूं आपली सेवा
करून घे [परिचारयस्व]. परंतु हे, नचिकेता
मरणाविषयीं तूं मला प्रश्न विचारूं नकोस.
॥२५॥

टिप्पणें :–

१ "चिरजीविकाम्" :– यमानें चिरजीविका
ह्यावरून म्हणजे दीर्घायुष्यच मागण्यास सांगितलें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यम मरणराहित्य देऊं शकत नाहीं, किंवा दुसऱ्या वरामध्ये सांगितलेल्या अग्निच्या उपासनेनेंही प्राप्त होऊं शकत नाहीं असेंच सूचित होतें म्हणून "न तत्र त्वं" ह्या मागील श्लोक बारामधील वाक्यांत "स्वर्गात अकालमृत्यु नाही" असाच अर्थ घेतला पाहिजे. ह्यामुळेंच "जन्ममृत्यु" ह्या सतराव्या श्लोकांतील शब्दांनाही "दोन प्रकारचे अकाल मृत्यू" असा अर्थ घ्यावा लागतो; कारण हेच क्रमानीं तसे येतात.

☐ मर्त्यलोक : स्वर्गाच्या म्हणजेच सामाजिक सुस्थितीच्या उलट अशी जी अवस्था ती. सामाजिक सुस्थिती शिवाय चांगल्या स्त्रिया हिं उपभोगास मिळूं शकत नाहींत; ~~हें उघड आहे~~ कारण तशा स्थितींत त्यांना आरोग्यकारक व सौंदर्यवर्धक पोषण आणि उत्तम शिक्षण हीं मिळूं शकत नाहींत.

☐ "एधि" : हें अस् धातूचें आज्ञार्थीचें (लोट्चें) ~~द्वितीय~~ मध्यम पुरुषाचें एक वचन आहे.

वल्ली १ श्लोक २६ — २९

श्वोभावा मर्त्यस्य यदंतकैतत् ।
सर्वेंद्रियाणां जरयंति तेजः ॥
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव ।
तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः ।
लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ॥
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वम्
वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥
अजीर्यताममृतानामुपेत्य ।
जीर्यन् मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् ॥
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदान् ।
अतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २८ ॥
यस्मिन्निदं विचिकित्संति मृत्यो ।
यत्सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ॥
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टः ।
नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

मर्त्यांचे अर्थ :— नचिकेत म्हणाला, "हे मृत्यो [अंतक] ज्या
उपभोगांचें प्रलोभन मला दाखविलेंस ते उपभोग
उद्यां राहणार नाहींत [श्वोभावः । श्वः अभावो
येषां ते] कारण ते उपभोग सर्व इंद्रियांचें
हें तेज [एतत् तेजः] म्हणजे उपभोग सामर्थ्य
क्षीण करतात [जरयंति] आणि पूर्ण [सर्व]
आयुष्य [जीवितम्] देखील [अपि] थोडेंच
आहे. म्हणून तुझे घोडे, नृत्य आणि गीत
तुझेच असूं दे [संतु हें अध्याहृत क्रियापद]
म्हणजे मला देऊं नकोस. ॥ २६ ॥. वित्ताने
म्हणजे धनाने मनुष्याची तृप्ति होत नाहीं.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आणि तें वित्तहीं, आम्ही तुला ज्या अर्थी पाहिलें म्हणजे तुला पाहून तुझ्यापासून क्रमरूपी अग्निची उपासना शिकलों त्या अर्थी ह्या उपासनेनें आम्हांस मिळेलच. तें वराने पुन: मागण्याची गरज नाहीं. आयुष्यहीं मागण्याची गरज नाहीं, कारण तूं जेव्हां आम्हांस मारशील [ईशिष्यसि] तोंपर्यंत आम्ही जिवंत राहणारच आहोंत. म्हणून मी तोच वर मागतों. ॥२७॥. तुझ्यासारख्या न मरणाऱ्या [अमृतानां] व जरारहित [अजीर्यताम्] देवाजवळ आल्यानंतर [उपेत्य] "समीपम्" हें पद अध्याहृत मानून "समीपमुपेत्य" अशी रचना करावी व अर्थ करावा] म्हणजे त्यांच्याजवळून श्रेष्ठ प्रकारचें ज्ञान मिळविणें शक्य असतां ह्या पृथ्वीवर खाली राहणारा [क्वधःस्थः] जरामरणयुक्त [जीर्यन् मर्त्यः] व गीतरति पासून म्हणजे गाणें व स्त्रियांचा उपभोग ह्यापासून होणारे आनंद [वर्णरतिप्रमोदान्] नश्वर आहेत असा विचार करणारा [अभिध्यायन्] कोणता जाणता मनुष्य दीर्घजीवितांतच आनंद मानील? ॥२८॥. ज्या विषयीं [यस्मिन्] हा संशय घेतात [इदं विचि~~कित्सन्ति~~ कित्सन्ति] आणि जें मोठ्या भविष्यकाळांत [सांपराये]

आपल्या काळांत घेशील म्हणजे

म्हणजे मृत्यूनंतर-च्या काळांत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आहे, तें हे मृत्यो आम्हांस सांग. हा जो गूढ विषयासंबंधीचा [अनुप्रविष्टः] वर आहे त्याहून भिन्न वर नचिकेत मागत नाही ॥२९॥

टिप्पणें :-

◻ "सर्व" :- छांदोग्यांत, २/११-२० येथें आणि ४/११-१३ येथें 'सर्वमायुः' हे शब्द वारंवार आले आहेत तेथें 'सर्व' ह्याचा अर्थ 'पूर्ण' असाच अर्थ आहे. तदनुसारच येथेंही 'सर्व' ह्याचा पूर्ण असा अर्थ केला आहे.

◻ क्वधःस्थः — कुः एव अधः क्वधः। तत्र तिष्ठति सः क्वधःस्थः। ; 'क्व तदास्थः' असाहि दुसरा पाठ आहे असें श्री शंकराचार्य म्हणतात आणि 'क्वः तदास्थः' ह्याचा जो अर्थ होईल तसा त्या पाठाचा अर्थ ते, श्लोकाच्या पूर्वार्धाचें निराळें वाक्य मानून करतात.

◻ 'अभिध्यायन्' म्हणजे 'विचार करणारा' असा अर्थ आम्ही केला आहे. श्री शंकराचार्यांनीही "अनवस्थितरूपतया निरूपयन्" असा केला आहे. हाच अर्थ पुढे वल्ली दोन श्लोक २ येथें जुळतो. प्रश्नोपनिषदांत पांचव्या प्रश्नांतही 'अभिध्यै' ह्या धातूचा असाच अर्थ आहे.

(असाच म्हणजे)

'वर्णरतिप्रमोदान्' ह्यांतील 'वर्ण' ह्याचा,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अर्थ मूळचा अकारादि अक्षरें असा आहे.
गायनांत अर्थनिरपेक्ष अकारादि अक्षरेंच
आनंद देतात म्हणून वर्ण * ह्याचा अर्थ
गायन असा केला आहे. श्री. गोपालयतींद्र टीकेंत
हि हाच अर्थ केला आहे.
"सांपराये" सं परायते म्हणजे जोरानें
पळतो म्हणजेच जोरानें पळून जो वर्तमानकाळ
व भूतकाळ बनतो तो भविष्य काळ असा
मूळचा अर्थ असला पाहिजे. त्यावरूनच
मृत्युनंतरचा काळ असा अर्थ निघाला व
तोच अर्थ येथें आहे. हा शब्द पुनः
वल्ली २ श्लोक ६ येथें आला आहे. तेथें त्याचा
अर्थ भविष्यकाळ असाच आहे.

वल्ली दुसरी. श्री. ।यी

वल्ली २ श्लो १-६
अन्यच्छ्रेयोन्यदुतैव प्रेयः।
ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः॥
तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति।
हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥१॥.
श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः।
तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः॥
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते।
प्रेयो मंदोऽयोगक्षेमाद् वृणीते ॥२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामान् ।
अभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥
नैतां सृंकां वित्तमयीमवाप्तः ।
यस्यां मज्जंति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥
दूरमेते विपरीते विषूची ।
अविद्या याच विद्येति ज्ञाता ॥
विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये ।
न त्वा कामा बहवो लोलुपंतः ॥ ४ ॥
अविद्यायामंतरे वर्तमानाः ।
स्वयंधीराः पंडितं मन्यमानाः ॥
दंद्रम्यमानाः परियंति मूढाः ।
अंधेनैव नीयमाना यथांधाः ॥ ५ ॥
न सांपरायः प्रतिभाति बालं ।
प्रमाद्यंतं वित्तमोहेन मूढम् ॥
अयं लोको नास्ति पर इति मानी ।
पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥

अर्थः — यम म्हणाला, "श्रेयस् म्हणजे हितकर हें
प्रियाहून भिन्न [अन्यत्] असतें आणि प्रिय
[प्रेयस्] हें श्रेयसाहून भिन्न असतें म्हणजे
हितकर असतें तें प्रिय नसतें आणि प्रिय
असतें तें हितकर नसतें. त्यांची फळें हि
भिन्न आहेत. [नानार्थे]. ते दोनहि मनुष्यास
आपल्या आपल्याकडे ओढतात [सीनीतः]

मनुष्यावर आपले पाश टाकतात म्हणजे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अशावेळीं जो श्रेयाचा स्वीकार करतो त्याचें
कल्याण होतें परंतु जो प्रेयाची निवड करतो
[वृणीते] त्याच्या कल्याणाची हानी होते
[अर्थात् हीयते] म्हणजे त्याला कल्याण
प्राप्त होत नाहीं ॥१॥. श्रेयस् आणि प्रेयस्
हे दोनहिः मनुष्याकडे येतात. तेव्हां शहाणा मनुष्य [धीरः] त्यांचें परीक्षण
करून [संपरीत्य] ~~त्यांचे~~ त्यांमधील फरक
पाहतो [विविनक्ति] आणि प्रेयसापेक्षां श्रेयसच
पसंत करतो [अभिवृणीते] म्हणजे निवडतो. पण
मंदबुद्धीचा मनुष्य, शरीराची शक्ति आणि मिळविणें
[योग] आणि ~~बीचे~~ त्यांचें रक्षण करणें [क्षेम]
ह्या करितां कार्य केलें पाहिजे ह्याचा विचार
न करितां [अयोगक्षेमात्] प्रेयसच पसंत
करतो ॥२॥ त्या त्वां [स त्वं] म्हणजे ज्याला
कामांचा लोभ मी दाखविला त्या, त्वां प्रिय
आणि प्रियासारखेच दिसणारे [प्रियरूपान्]
जे काम त्यांचा विचार करून [अभिध्यायन्]
हे नाचिकेता, त्याग केलास [अत्यस्राक्षीः].
ज्यांमध्ये पुष्कळ मनुष्यें ~~बु~~ बुडतात अशी
ही चालू क्षणीं होणाऱ्या विषयसुखांची
बनलेली [वित्तमयी] उपभोगपरंपरा [स्रंकां]
त्वां स्वीकारली नाहींस [न ~~आचन~~ अवाप्तः]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८५

एकूण तुझी बुद्धि फार चांगली आणि सावध आहे असा भाव आहे ॥३॥. जिला 'विद्या' असें म्हणतात [इति ज्ञाता] आणि जिला 'अविद्या' असें म्हणतात, ह्या दोन एकमेकींपासून दूर आहेत; त्यांची रूपेंहि एकमेकांच्या उलटीं आहेत. [विपरीते] आणि त्यांची फळेंहि एकमेकांपासून भिन्न आहेत [विषूची]. नचिकेत हा विद्येची इच्छा करणारा आहे असें मी मानतों. कारण हे नचिकेता, तुला हे पुष्कळ काम लोभवूं शकले नाहींत [लोलुपंतः] ॥४॥

मूर्ख लोक [मूढाः]

अविद्येमध्येच गुरफटून गेलेले [वर्तमानाः] स्वतःलाच शहाणे आणि पंडित (म्हणजे शास्त्रग्रंथांचा अर्थ जाणणारे) मानणारे, ज्यांचे वाट दाखविणारे आंधळेच आहेत अशा आंधळ्यांप्रमाणें, दंद्रत [दंद्रम्यमाणाः] म्हणजे ठेंचा खात व पडत झडत ~~...~~ ~~...~~ फिरतच राहतात [परियंति] म्हणजे आपल्या मुक्कामास जाऊन पोहोंचत नाहींत. म्हणजे अनेक दुःखें भोगतात आणि आनंदावस्थेस प्राप्त होत नाहींत असा भाव आहे. ॥५॥. चालू क्षणीं प्राप्त होणाऱ्या सुखाच्या मोहानें ~~[वित्तमोहेनें]~~ [वित्तमोहेन] मूढ झालेल्या आणि चुकणाऱ्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मनुष्यास भविष्यकाळ [सांपरायः] दिसत नाहीं [प्रतिभाति] म्हणजे त्या-चाळू क्षणाच्या सुखा-पासून (तात्कालिक सुखापासून) पुढच्या काळीं होणारें दुःख त्याला दिसत नाहीं. हीच-चालू अवस्था [अयं लोकः] आहे आणि पुढील भविष्यकाळ-ची अवस्था [परः लोकः] नाहीं असें मानणारा मनुष्य पुनः पुनः माझ्या म्हणजेच अखेरचें मरण जवळ आणणाऱ्या दुःखाच्या कचाट्यांत सांपडतो. (तावडींत सांपडतो) म्हणजे दुःखी होतो हा भाव आहे." ॥ ६ ॥.

टिप्पणी:—

"अयोगक्षेमात्": इतरांनी "योगक्षेमात्" असाच पदच्छेद केला आहे परंतु "अयोगक्षेमात्" असाही पदच्छेद करतां येतो आणि ह्यानेंच अधिक सरस अर्थ निघतो हें उघड आहे.

"वित्त"— इतरांनी वित्त म्हणजे धन असा अर्थ केला आहे. पण त्यानें चांगला सरस व उपपन्न अर्थ निघत नाहीं म्हणून आम्ही "वित्त" ह्याचा यौगिक अर्थ विचारांत घेऊन त्यावरून "सांपराय"= ह्याच्या विरुद्ध असा अर्थ घेतला आहे. कारण "सांपराया" विरुद्ध असाच अर्थ "वित्त" ह्या शब्दांत अभिप्रेत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असणें संभवनीय आहे. व त्यावरून प्राप्त होणाराच श्लोकार्थ उपपन्न आहे. इतर अर्थ उपपन्न नाहींत. धनापेक्षां चालू क्षणीं प्राप्त होणारें सुखच म्हणजेच तात्कालिक सुखच जास्त मोहक असतें म्हणून आमचा अर्थ जास्त उपपन्न आहे. शिवाय मृत्युनंतरच्या अवस्थे-

(केवळ कल्पनेनें) विषयीं उपनिषदांमध्ये जें सांगितलें आहे त्याला अनुसरून अर्थ करण्यापेक्षां मृत्युपूर्वी देखील जें प्रत्यक्ष दिसून येतें त्याला अनुसरून अर्थ करणें अधिक चांगलें म्हणूनहि "सांपरायः" म्हणजे "भविष्यकाळ" आणि "वित्त" म्हणजे प्राप्त झालेलें म्हणजे चालू क्षणीं मिळणारें सुख असा अर्थ करणें योग्य आहे.

(विषयभोग-प्राप्त्यर्थ करावयाचीं) 'अविद्या' म्हणजे, ~~यज्ञादि वैदिक~~ कर्में असा अर्थ आहे. ~~असेंच असें वाटतें. यांतील मुंडक १।२।७-११ येथें बहुतेक अशाच कर्मांचे व सहकाऱ्यांच्या शास्त्रांनींच निंदा केली आहेत निंदा केली आहे. भगवद्गीतेंतही दुसऱ्या अध्यायांत "यामिमां पुष्पितां वाचं" इत्यादि श्लोकांतही वैदिक कर्मांची निंदा केला आहे.~~ अविद्येचें साध्य विषयभोगप्राप्ति असल्यामुळें येथें ~~न स्पष्ट~~ केलेली तिची निंदा योग्यच आहे. तथापि ती अजीबात टाकावी असा भाव नाहीं; कारण परिमित विषयभोगानेंच दरेकजणा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मृत्यु टळतो. म्हणूनच "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा" असें ईशोपनिषदांत म्हटलें आहे. 'अविद्या' आणि 'विद्या' ह्यांचा समुच्चय करावा असा भाव आहे. वेदोक्त यज्ञादिकर्मांचा अविद्येंतच अंतर्भाव होतो. कारण त्यांचेंहि प्राधान्य विषयोपभोग हेंच आहे. म्हणूनच यज्ञादिकर्मांची निंदा मुंडक १/२/७-११ येथें बहुतेक ऋषींनी शब्दांनींच आणि भगवद्गीतेंत "यामिमां पुष्पितां वाचम्" इत्यादि श्लोकांत दुसऱ्या अध्यायांत केली आहे. यज्ञादिकर्मांनाच अग्नींधनादि कर्में असें व्यास सूत्रांत म्हटलें आहे आणि तीं करणें किंवा नकरणें हें काम्य आहे असें म्हटलें आहे. ३/४/२५-२६ वरील आमचें विवरण पहा.

"सिनीत:" :— सि धातूचा अर्थ आपट्यांच्या कोशांत 'ensnare' म्हणजे पाशानें बांधणें असा दिला आहे. पाशानें बांधल्या नंतर ओढण्याची क्रिया होते म्हणून [redacted] 'ओढतात' असा अर्थ आम्ही केला आहे.

वल्ली २ श्लोक ७-१३ :—

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः।
शृण्वंतोऽपि बहवो यं न विद्युः॥
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा।
आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न नरेणावरेण प्रोक्त एष ।
सुविज्ञेयो बहुधा चिंत्यमानः ॥
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति
अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥८॥
नैषा तर्केण मतिरापनेया ।
प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ॥
यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि ।
त्वादृङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥९॥
जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यम् ।
न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ॥
ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निः ।
अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥१०॥
कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठाम् ।
क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ॥
स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठाम् ।
दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥११॥
तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टम् ।
गुहाहितम् गह्वरेष्ठं पुराणम् ॥
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवम् ।
मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥१२॥
एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः ।
प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ॥
स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा ।
विवृतं सद्म नचिकेतसम् मन्ये ॥१३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अर्थ :- यम पुढें म्हणाला, " जो आत्मा पुष्कळांस ऐकण्यासहि मिळत नाहीं व ऐकण्यास मिळाला तरी ज्याचें ज्ञान पुष्कळांस होत नाहीं, त्याविषयीं कुशलपणें बोलणारा आश्चर्य आहे म्हणजे क्वचितच असतो. आणि कुशल मनुष्यानें शिकविलें तरी [अनुशिष्टः] त्या आत्म्याला जाणणारा (ज्ञाता) व मिळविणारा [लब्धा] ही आश्चर्यच आहे म्हणजे क्वचितच असतो ॥७॥. पुष्कळ प्रकारांनीं ज्याचा विचार करावा लागतो, अशा ह्या आत्म्याचें वर्णन हलक्या मनुष्यानें केलें असतां तो सोप्या किंवा चांगल्या रीतीनें जाणला जात नाहीं. दुसऱ्यानें वर्णन केल्याशिवाय (सामान्य बुद्धीच्या मनुष्यास) ह्याचें ज्ञान होत नाहीं; कारण अणुपेक्षांहि [अणुप्रमाणात्] लहान [अणीयान्] असलेल्या ह्या आत्म्याचें रूप तर्क करण्यास कठीण आहे ॥८॥. जें हें ज्ञान [यां मतिं] आतां तुला मजकडून मिळणार आहे [त्वं आपः] तें हें ज्ञान (सामान्य मनुष्यास) तर्कानें मिळूं शकत नाहीं. हे अत्यंत आवडत्या नचिकेता, दुसऱ्यानें अर्थात् श्रेष्ठ पुरुषानें सांगितलें तरच हें ज्ञान सहज आणि चांगलें होतें [सुज्ञानाय]. हे नचिकेता तूं खरोखरच [बत] सत्यनिष्ठ [सत्यधृतिः]

(ओइस.)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तुझ्या सारखा पुसणारा शिष्य आम्हास मिळावा.

॥९॥. धन [शेवधि] अनित्य म्हणजे अध्रुव (चंचल) आहे हे मी जाणतों आणि अध्रुव वस्तूंनी तें ध्रुव आत्मतत्व प्राप्त होऊं शकत नाहीं हेंही जाणतों. म्हणूनच, मी नाचिकेत अग्नीची उपासना करून अध्रुव वस्तूंनीं [अनित्यैः द्रव्यैः] आवश्यक तेवढेंच [नित्यम्] म्हणजे आयुष्य म्हणजेच जिवंत राहणें आणि जागृतिची अवस्था एवढेंच मिळविलें, अधिक म्हणजे कामोपभोग मिळविण्याची हांव मी धरली नाहीं असा भाव आहे. अर्थात् मी तुझा गुरु होण्यास योग्य आहे. ॥१०॥. (आणि तूं देखील माझा शिष्य होण्यास योग्य आहेस, कारण) हे नचिकेता, तूं, (१) कामाची आप्ति म्हणजेच तृप्ति (२) जगाची म्हणजेच जगांतील वस्तूंची प्रतिष्ठा म्हणजे स्थिरता (३) जीवाचें [क्रतोः] आनंत्य (४) अभयाचा म्हणजेच आनंदाचा पार म्हणजे पैल तीर (५) पूर्णानंद-रूपी मोठ्या कीर्तिचें [उरुगायम्] आणि स्तुत्य [स्तोमं] असें, मोठें पद [महत्] आणि याची प्रतिष्ठा म्हणजेच स्थिरता अथवा शाश्वती [प्रतिष्ठां] ह्या पांच गोष्टींचा धैर्यानें [धृत्या] विचार करून [दृष्ट्वा] शहाणपणानें [धीरः] कर्मानीं प्राप्त होणाऱ्या अनावश्यक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विषयोपभोगांचा त्याग केला स. म्हणजे (१) कामाची तृप्ति उपभोगांनी कधींच होत नाहीं (२) जगांतील वस्तू स्थिर नाहींत (३) परंतु जीव अनंत असल्यामुळें त्याच्या अनंत काळच्या आनंदाची तरतूद केली पाहिजे (४) म्हणून आनंदाचें पर तीर ~~म्हणून आनंदाचे~~ पाहणें म्हणजेच आनंदाचें स्वरूप पूर्णपणें जाणून घेणें जरूर आहे (५) आणि जाणल्यानंतर तें पूर्णानंदाचें सुख, मोठया कीर्तिचें मोठें पद मिळविणें व तें हमेशा कारीतां टिकविणें [प्रतिष्ठाम्] जरूर आहे असा विचार करून विषयोपभोगांचा त्वां त्याग केला स. ॥ ११ ॥ गह्वरांत म्हणजे दुर्गम प्रदेशांमध्ये असल्यामुळें जाणण्यास कठीण [गह्वरेष्ठः], ~~मुळेंक~~ पुढें वल्ली ३ श्लोक १०-११ येथें वर्णिलेल्या गुहेंत ठेवलेला [गुहाहितं] वल्ली ६ श्लोक १७ येथें वर्णिल्याप्रमाणें गूढ अशा हृदयांत प्रवेश करून राहणारा [गूढमनुप्रविष्टः] जो देव (आत्मा, ब्रह्म) त्याचा, जीवाशीं [अध्यात्म] त्याच्या (त्या देवाच्या) संयोगाची [योग] प्राप्ति होई पर्यंत, [अधिगमेन] विचार केल्यानें [मत्वा] ~~हे~~ हर्ष आणि शोक ह्यांचा शहाणा मनुष्य [धीरः] त्याग करतो, म्हणजे हर्षशोकापासून मुक्त होतो ॥ १२ ॥ हें आत्मज्ञान ऐकून व त्याचें चांगल्या रीतीनें ग्रहण करून

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्या ज्ञानाच्या साधनानें, धर्म्य म्हणजे धर्माचें साध्य जो आनंद त्यास देणाऱ्या, आत्म्यास, शरीरातून वेगळें काढून [प्रवृह्य] म्हणजे शरीरापासून तो भिन्न आहे असें जाणून, त्या सूक्ष्म आत्म्यास [एतं अणुं] मिळवून म्हणजे त्या आनंद देणाऱ्यास [मोदनीयं] मिळवून आनंद पावतो [मोदते]. नचिकेताकरितां त्या आनंदाचें घर उघडें झालें आहे असें मला वाटतें ॥१३॥

टिप्पणें :—

वरील श्लोक १२ येथील "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" ह्या वचनांत आत्मा श्रेष्ठ बुद्धीनें जाणला जातो हें स्पष्ट सांगितलें ~~असल्यामुळें~~ आहे आणि तें येथील कांहीं श्लोकांत जें सांगितलें आहे त्याशीं विरुद्ध आहे. म्हणून जैमिनीय सूत्र "शास्त्रदृष्ट विरोधाच्च" (१।४।२) प्रमाणें ह्या विरुद्ध वचनांपैकीं कोणतें तरी एक स्तुत्यर्थक म्हणजे प्रशंसा म्हणजे फुगवून सांगितलेलें आहे असें मानणें भाग आहे. कोणतेंहीं ज्ञान प्रथमतः बुद्धीनेंच होतें, आणि दुसऱ्यास कोणतेंहि ज्ञान सांगणारा पहिला मनुष्य ही ~~श्र~~ तें ज्ञान बुद्धीनेंच जाणतो म्हणून येथील श्लोकांतील वचनेंच प्रशंसा म्हणजे फुगवून सांगितलीं आहेत असें मानलें पाहिजे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सामान्य बुद्धीच्या मनुष्यास स्वताच्या बुद्धीनें आत्म्याचें ज्ञान होत नाहीं हीच गोष्ट फुगवून "आत्मा अज्ञेय आहे," असें म्हटलें असलें पाहिजे, म्हणून आम्ही प्रशंसेचें स्वरूप काढून वर दिल्याप्रमाणे अर्थ केला आहे.

☐ "अणुप्रमाणात्" येथील "प्रमाण" हा शब्द पुरावा (evidence, proof) ह्या अर्थाचा नाहीं. तो माप (measure) ह्या अर्थाचा आहे.

☐ "नित्य": नित्य म्हणजे नेहमीं राहणारा, ध्रुव, असा एक अर्थ आहे आणि आवश्यक असाही दुसरा अर्थ आहे. (आपट्यांचा कोश पहा) हा दुसरा अर्थ धर्मशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे. दहाव्या श्लोकांत नित्य शब्द हा भिन्न ठिकाणीं ह्या दोन भिन्न अर्थांनीं योजला आहे असें मानल्याशिवाय ह्या श्लोकाचा चांगला अर्थ लागत नाहीं.

☐ "क्रतु": म्हणजे जीव हें ईशोपनिषदांतील श्लोक १७-व्या टिप्पणांत दाखविलें आहे.

"स्तोमं महत् उरुगायं": — स्तोम म्हणजे स्तुत्य असा अर्थ श्री. शंकराचार्य करतात. तदनुसार आम्हीही केला आहे. पण त्याचा कोणतातरी भिन्न अर्थ असावा असें वाटतें. आपट्यांच्या कोशाप्रमाणें हा शब्द विशेषण नसून नाम आहे. तो पुल्लिंगी असेल तर त्याचे स्तुति, यज्ञ वगैरे अर्थ आहेत आणि नपुंसकलिंगी असेल

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तर त्याचे ओकें, ~~[struck]~~ धान्य वगैरे अर्थ दिले
आहेत. त्यांपैकीं येथें एकहि जुळत नाहीं. 'स्तोम' हा
शब्द ~~[struck]~~ स्तु म्हणजे स्तुति करणे ह्या धातूपासून
निघाला आहे व त्याचा यौगिक अर्थ कोणतीहि
स्तुत्य गोष्ट असा होतो. धान्याप्रमाणेंच किंबहुना
अधिक, सुख हेंहि स्तुत्य-च आहे तर मग
'स्तोम' ह्याचा सुख असाहि अर्थ असूं
शकतो व तोच अर्थ येथें असेल असें वाटतें.
तसें मानल्यास "स्तोमं महदुरुगायं" ह्यांचा
अर्थ "ज्याची फार स्तुति करतात [उरुगायं]
तो मोठा ~~आनंद~~ [महत्] आनंद" असा
होईल. हाहि अर्थ आम्ही वर केलेल्या
अर्थाहून भिन्न नाहीं.

□ "अध्यात्मयोगाधिगमेन" :— "अध्यात्मा" म्हणजे
'जीव' हाच अर्थ उपनिषदांमध्ये असतो
हें निश्चित आहे. 'अथ दैवं' 'अथाध्यात्मम्'
असे प्रयोग उपनिषदांमध्ये वारंवार येतात.
• तेथें 'आत्मन्' शब्दाचा अर्थ 'शरीर' हाच
सर्व मानतात. अर्थात् येथेही 'अधि आत्मनि
शरीरे तिष्ठति सः अध्यात्मा जीवः' असाच
अर्थ असला पाहिजे. तसा अर्थ घेऊन
'अध्यात्मयोगाधिगमः' ह्या समासाचा
अर्थ आम्ही केला आहे. त्याच्या तृतीया-
विभक्तीचा अर्थ आम्ही ~~चतुर्थी सारखा का~~
? ~~अर्थी सारखा केला आहे~~ लक्षण असा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आम्ही मानलो आहे. म्हणजे "मत्वा" ह्यांतील
मननक्रियेचें अध्यात्मयोगाधिगम :
हें लक्षण आहे असें मानलें आहे.

"ज्ञात्वा, लब्ध्वा" :- सातव्या श्लोकांत हे दोन
शब्द आले आहेत, ह्यावरून ब्रह्मज्ञान आणि
ब्रह्मप्राप्ति ह्यांमध्ये उपनिषदें फरक मानतात
असें दिसतें. ब्रह्मज्ञान म्हणजे ब्रह्माचें गुण
जाणणें. ब्रह्मप्राप्ति म्हणजे ते ब्रह्माचे गुण
वर्तनांत येणें. जसें ब्रह्म हें शोकरहित आहे
हें जाणणें ज्ञान होय आणि तें शोकराहित्य वर्तनांत
येणें ही ब्रह्मप्राप्ति. हिलाच बाराव्या श्लोकांतील
"अध्यात्मयोगाधिगमेन" ह्या शब्दांत 'योग'
म्हटलें आहे. व्याससूत्रें ४/१/ विशेषतः सूत्र १२
ह्यावरील आमचें विवरण पहा.

□ "हर्षशोकौ" :- ह्यांतील 'हर्ष' "आनंदा-
हून भिन्न आहे. 'हर्ष' हा परावलंबी म्हणजे
बाह्य विषयप्राप्तीवर अवलंबून असतो.
'आनंद' हा बाह्य विषयप्राप्तीवर अवलंबून
नसतो. ब्रह्मज्ञाच्या दृष्टीनें जागृतींतील
कोणतीहि शारीरदुःख रहित अवस्था
'आनंदच' होय. अनुकूल विषयप्राप्ति
म्हणजे 'हर्ष'. प्रतिकूल विषयप्राप्ति 'दुःख'
होय. खरोखर दुःख नसतांहि दुःख
मानणें म्हणजेच "शोक"

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"नचिकेतसम्" ही द्वितीया विभक्ति "प्रति" ह्या अध्याहृत अव्ययामुळें झालेली आहे.

वल्ली २ श्लोक १४

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ।
अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ॥
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च ।
यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥१४॥

अर्थ:- नचिकेत म्हणाला, "अधर्माचें किंवा धर्माचें ही आचरण न करणारे, केलेल्या म्हणजे कार्यरूप आणि न केलेल्या म्हणजे कारण-रूप अशा वर्तमान जगाहून [अस्मात्] भिन्न आणि मागच्या काळच्या व पुढच्या काळच्या जगाहून भिन्न असें जें तुला दिसतें तें तूं मला सांग." परिणामवादाच्या दृष्टीनें परिणामवादापूर्वीची जी अवस्था ती सांग असा भाव आहे.

टिप्पणी:- हा नचिकेताचा चवथा प्रश्न नव्हे, तिसऱ्या प्रश्नाचा पोटप्रश्न आहे. म्हणजे तिसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर चांगल्या रीतीनें समजण्यास ह्या पोटप्रश्नाचें उत्तरही समजलें पाहिजे.

"कृताकृत":- ह्याचा अर्थ श्री. शंकराचार्यांनीं केला तसा आम्ही केला आहे. पण कारण व कार्य म्हणजे ब्रह्म आणि जग ह्याहून ब्रह्म भिन्न कसें असा प्रश्न येतो. याचें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समाधान कारक उत्तर नाहीं. कारण म्हणजे सूक्ष्म जग आणि कार्य म्हणजे स्थूल असे कोणी म्हणतील तर तें बरोबर नाहीं; कारण सूक्ष्म आणि स्थूल हीं दोनही ब्रह्माचीं कार्येंच होत. म्हणून कृत म्हणजे मनुष्यानें केलेलें आणि अकृत म्हणजे मनुष्यानें न केलेलें असे अर्थ आम्ही सुचवितों त्यांचा विचार करावा. "कृत्रिम" किंवा "कृतक" ह्यांचा जो अर्थ तोच "कृत" ह्याचा होऊं शकतो.

वल्ली २ श्लोक १५:—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति।
तपांसि सर्वाणि च यद्वदंति॥
यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति।
तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि॥ ओमित्येतत्॥१५॥

अर्थ:— "सर्व वेद ज्या पदाचें वर्णन करतात, ज्या पदाकरितां [यत्] तपश्चर्या सांगतात, जें पद मिळण्याच्या इच्छेनें ब्रह्मचर्याचें आचरण करतात, तें ओम् नांवाचें पद मी तुला थोडक्यांत [संग्रहेण] सांगतों," असें यम म्हणाला.

टिप्पणी:— भगवद्गीता ८।११ येथें हा श्लोक सुधरवून घेतला आहे. त्यावरून हें उपनिषद् भगवद्गीतेच्या पूर्वीचें ठरतें.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वल्ली २ श्लोक १६–१७ :—

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥१६॥
एतदालंबनं श्रेष्ठं एतदालंबनं परम् ।
५ एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥१७॥

अर्थ :— ओम् हा शब्दच [अक्षरम्] ब्रह्म-वाचक आहे. हें कधींहि क्षय न पावणारें [अक्षरम्] ब्रह्मच सर्वांमध्ये श्रेष्ठ आहे. हें अक्षर ब्रह्म जाणल्यानें ज्याला जें पाहिजे तें मिळतें. ~~॥१६॥~~ (कारण त्या ब्रह्मापासून त्याला आनंद प्राप्त झाल्यामुळें त्याला इतर कशाची इच्छाच रहात नाहीं, किंवा छांदोग्य ८।२च्या विवरणांत दाखविल्याप्रमाणे त्याच्या इच्छा इतर जीव पुरवितात) ॥१६॥. हें ब्रह्मच आनंद-प्राप्तीचा श्रेष्ठ उपाय [आलंबनम्] आहे. तें ब्रह्म आनंदप्राप्तीचा पर म्हणजे दूर असलेला म्हणजे आटोक्याच्या पुष्कळ बाहेर असलेला अथवा सहज प्राप्त न होणारा उपाय आहे. तो उपाय जो कोणी श्रेष्ठ प्रतीचा मनुष्य जाणतो तो ब्रह्मलोकांत मोठा होऊन राहतो किंवा पूजिल्या जातो (ब्रह्मलोक म्हणजे काय ह्याचें स्पष्टीकरण बृहदारण्यक ४।४।२३, ४।३।३२ किंवा ४।३।३३ येथे पहा. त्यावरून दिसतें कीं ब्रह्मलोक म्हणजे सर्वत्र अद्वैतदृष्टीनें पाहणाऱ्या कामरहित मनुष्याची आनंदपूर्ण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अवस्था.) किंवा महीयते म्हणजे पूर्ण आनंदाचा अनुभव घेतो असाही अर्थ असेल.

("केन" खंड १ श्लोक २ येथील "अस्माल्लोकात्" ह्यावरील टिप्पण पहा.)

वल्ली २ श्लोक १८-१९ :—

न जायते म्रियते वा विपश्चित्।
नायं कुतश्चित् न बभूव कश्चित्॥
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो।
न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥१८॥
हंताचेन्मन्यते हंतुं हतश्चेन्मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते॥१९॥

अर्थ:— जाणणारा [विपश्चित्] [redacted] म्हणजे चैतन्यवान् असा हा आत्मा जन्मत नाही किंवा मरतहि नाही. हा कोणापासून झाला असें नाही. हा आत्मा कोणी झाला [अयं कश्चित् बभूव] म्हणजे प्रथम एकप्रकारचा असून नंतर दुसऱ्या प्रकारचा झाला म्हणजेच विकार पावला असें नाही. हा न जन्मणारा [अज] नेहमी राहणारा, क्षीण न होणारा [शाश्वत] आणि जुनाच [पुराणः] आहे. शरीर मारलें तरी हा मारला जात नाही. ॥१८॥ मारणाऱ्याला मी झाला मारीन [हंतुं] असें वाटत असेल आणि मारलेल्यास मी मारला गेलों असें वाटत असेल तर ते दोघेहि खरें काय आहे तें जाणत नाहीत [न विजानीतः] कारण हा मारूं शकत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाही आणि मारल्याहि जात नाही. ॥१९॥.

टिप्पणें :– भगवद्गीता २।१९-२०। येथे हेच श्लोक सुधारून घेतले आहेत.

वल्ली २ श्लोक २०-२१ :–

अणोरणीयान् महतो महीयान् ।
आत्मास्य जंतो निहितो गुहायाम् ॥
तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः ।
धातुप्रसादान् महिमान [redacted] मात्मनः ॥२०॥
आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥२१॥

अर्थ :– हा अणूपेक्षांहि लहान आहे (कारण तो शरीराच्या अत्यंत सूक्ष्म भागांत आहे). तो मोठ्या-पेक्षांहि मोठा आहे (कारण तो जगांत सर्वत्र आहे). तो ह्या जंतूचा म्हणजे जीवाचा आत्मा म्हणजे परमात्मा आहे आणि तो पुढे वल्ली ३ श्लोक १०-११ येथे वर्णिलेल्या गुहेंत ठेविला आहे. त्या [redacted] बुद्धिरहित असलेल्या [अक्रतुम्] म्हणजे बुद्धिशिवायहि बुद्धिवंताप्रमाणे जगाची उत्पत्ति व नियमनकरणाऱ्या आत्म्यास म्हणजे स्वतःच्याच मोठेपणास म्हणजे मोठ्या रूपास जीव, मन व बुद्धि ह्या धातु प्रसन्न म्हणजे स्वच्छ किंवा निर्मळ झाल्या असतां, पाहतो आणि शोकरहित होतो.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२०॥ झोपेंत असतांना [शयानः] हा आत्मा स्वप्नानुभवाच्या वेळीं सर्वत्र फिरतो (बृहदारण्यक ४।३।१२ येथें हेंच सांगितलें आहे) आणि एकाच ठिकाणीं बसूनहि म्हणजे जागृतींतहि कीं (जागृतींतच मनुष्य बसूं शकतो म्हणून "आसीनः" ह्याचा अर्थ जागृतींत असा होतो. शिवाय "शयानः" ह्याशीं "आसीनः" हा शब्द प्रतियोगी असल्यामुळें त्याचा जागेपणीं असा अर्थ करावा लागतो.) मनानें दूर जातो म्हणजे मनानें दूरचे देखावे पाहतो किंवा कल्पितो, जो मदामुळें म्हणजे स्वताच्या आनंदातिशयामुळें अमद आहे म्हणजे विषयानंदांत शिरण्याची चुकी करीत नाहीं, त्या आत्म्याला माझ्या इतका बुद्धिमान् नसलेला [मदन्यः] कोणता मनुष्य जाणूं शकेल? जाणूं शकत नाहीं असा भाव आहे ॥२१॥.

टिप्पणें :—

"अक्रतुम्" :— "अक्रतुः" असाहि पाठ पुष्कळ ठिकाणीं आहे पण एका ठिकाणीं "अक्रतुं" असा पाठ आहे. (अड्यार प्रति पान ८३ पहा) "क्रतु" हा शब्द प्रज्ञावाचक शब्दांमध्ये निघंटुमध्ये दिला आहे. क्रतु म्हणजे प्रज्ञा म्हणजेच बुद्धि असा अर्थ घेऊन आणि "अक्रतुं" असा पाठ घेऊन अर्थ चांगला जुळतो. कारण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परमात्मा बुद्धिरहित आहे हें खरेंच आहे आणि बुद्धिरहित असणें हा कमीपणा नसून उलट फार मोठेंपणाच आहे — बुद्धिशिवायहि जगाची उत्पत्ति व नियमन करणें हा मोठेंपणाच आहे. श्री शंकराचार्यांनीं "अक्रतुः" असा पाठ घेऊन अक्रतुः म्हणजे "अकाम" असा अर्थ केला आहे आणि "अकाम जीव त्या परमात्म्यास पाहतो" असा श्लोकाचा अर्थ काढला आहे. पण ह्या अर्थामध्ये वस्तुस्थितीचा विपर्यास आहे, कारण खरोखर त्या परमात्म्यास पाहिल्यानंतर जीव अकाम होतो, केवळ अकाम झाल्यानें परमात्म्यास पाहतो असें नाहीं आणि खरोखर परमात्म्यास उच्च प्रकारच्या बुद्धीनेंच पाहतो असें ह्याच श्लोकाच्या द्वितीयार्धांत आणि कठवल्ली ३।१२ येथेंहि सांगितलें आहे. मुंडक ३।१।१-३ ह्यांत जें सांगितलें आहे त्यास अनुसरूनच ह्या श्लोकाचा अर्थ आम्हीं केला आहे.

"मदन्यः" :- येथील "अन्य" शब्दाचा अर्थ असदृश असा आहे व श्री. शंकराचार्यांनीं हि असा अर्थ घेतला आहे. "अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत्" ह्या प्रसिद्ध सुभाषितांत "अन्य" ह्याचा हाच अर्थ आहे. "मदन्य" ह्याचा दुसराहि अर्थ करतां येतो. "मत्"

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हें "अहं" येंच समासांतील रूप आहे. म्हणून
'अहं' हून म्हणजे अहंकाराहून भिन्न असा
'मदन्य' ह्याचा अर्थ होईल. "अहंकार" हा जीवाच्या
जागृतावस्थेंतच असतो. म्हणून जागृतावस्थे-
शिवाय इतर अवस्थेंत ब्रह्म जाणतां येत नाहीं
असा श्लोकाचा अर्थ होईल. हाच अर्थ कठवल्ली
६।१२-१३। येथेंहि सांगितला आहे. बृहदारण्य-
क १।४।१ मध्यें "अहम्" हें आत्म्याचें अर्थात्
जीवात्म्याचें नांव आहे असें म्हटलें आहे.
त्याची आमच्या ह्या अर्थास पुष्टिच आहे.

पुढील २२ व्या श्लोकांतच सांगितले त्या

"वीतशोकः" : — "अक्रतुं आत्मनः महिमानम्
पश्यति वीतशोकश्च भवति" असा अन्वय
आम्ही, वस्तुस्थितीस अनुसरून केला आहे
तो कित्येकांस आक्षेपार्ह वाटेल. त्यांनी वाट-
त्यास "अक्रतुं आत्मनः महिमानं वीतशोकः
पश्यति" असाच अन्वय करावा पण ह्या वस्तुस्थितीस
अनुसरून "वीतशोकः" ह्याचा अर्थ, "जो
वीतशोक व्हावयाचा असेल तो" असा अर्थ
करावा.

वीतशोकः भविष्यन् म्हणजे

वल्ली २ श्लोक २२: —

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥२२॥

अर्थः — शरीरांमधील शरीर नसलेला आणि
बदलणाऱ्या मधील [अनवस्थितेषु]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न ~~बद~~ बदलणारा ~~तो~~ मोठा [महांतम्] शक्तिमान्
[विभु] जो आहे तोच मी होय असें मानणारा
शहाणा मनुष्य [धीर] शोकापासून मुक्त होतो
॥२२॥

वल्ली२ श्लोक २३-२५:—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो ~~[illegible]~~ ।
न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ।
तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥२३॥
नाविरतो दुश्चरिताद् नाशांतो नासमाहितः ।
नाशांत मानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥२४॥
यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥२५॥

अर्थः— पुष्कळ ग्रंथ वाचल्याने [प्रवचन]
किंवा यज्ञाने [मेधया] किंवा दुसऱ्यांकडून
पुष्कळ ऐकल्याने [श्रुतेन] हा आत्मा मिळतो
असें नाहीं. ज्याला हा आत्मा पसंत करतो
[वृणुते] त्यालाच तो मिळतो आणि त्यालाच
तो आत्मा आपले स्वरूप [स्वां तनुं]
प्रगट करतो [विवृणुते] ॥२३॥ ~~[illegible]~~

(म्हणजे उघडें करून दाखवितो)

आत्मज्ञानाने [प्रज्ञानेन] (देखील [अपि]) हा आत्मा मिळतो
असें नाहीं. केवळ आत्मज्ञानाने आत्यंतिक आनंद प्राप्त
होत नाहीं असा भाव आहे. त्याकरितां दुष्कृत्यें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सोडली पाहिजेत [नाविरतो दुश्चरितात्], विषयानंदा-
ची इच्छा सोडली पाहिजे [नाशांतः], आत्मानंदा-
च्या ठिकाणीं मन एकाग्र केलें पाहिजे [नासमाहितः]
आणि सर्व मानसिक ~~मानसिक~~ वासना सोडल्या
पाहिजेत [नाशांत मानसो] तेव्हांच आत्मा प्राप्त
होतो म्हणजे आत्यंतिक अशा आत्मानंदाची
प्राप्ती होते. ॥२४॥ बुद्धि किंवा (ब्रह्म) बुद्धीच्या साधनानें
प्राप्त होणारें अनेक प्रकारचें ज्ञान आणि शक्ति किंवा
शक्तिच्या साधनानें केली जाणारीं अनेक कर्मं [क्षत्रं]
हे ज्याचें अन्न [ओदन] आहे आणि झोप
[मृत्यु] हे ज्याचें पेय [उपसेचन] आहे,
तो आत्मा ~~ह्या शरीरांत~~ येथे [इत्था] म्हणजे ह्या
शरीरांत जेथे [यत्र] आहे तें स्थान
कोण जाणतो. तें स्थान सांगा" असा भाव
आहे ॥२५॥.

[म्हणजे ज्ञान कर्म व झोप हीं ज्याचीं आनंदानुभवाचीं साधनें होत]

टिप्पणें :—
"मेधया" :— "मेधा" म्हणजे बुद्धि असाच अर्थ
इतरांनीं केला आहे पण तो बरोबर नाहीं कारण
तो "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शि-
भिः" (वल्ली ३।१२) ह्या वचनाशीं विरुद्ध आहे.
"मेधा" म्हणजे "यज्ञ" असा अर्थ केला ~~आहे~~ पाहिजे.
"यज्ञानें" आत्मा मिळत नाहीं असें अनेक
ठिकाणीं म्हटलेंहि आहे (मुंडक १।२।७-९ आणि
भगवद्गीता ११।४८,५३ पहा) "मेध" हा शब्द

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यज्ञवाचक आहेच. "मेधा" शब्द यज्ञवाचकही आहे असें आपट्यांच्या कोशावरून दिसतें.

□ तेविसाव्या श्लोकाच्या द्वितीयार्धाचा श्री. शंकराचार्यांनी वेडावाकडा अन्वय करून अर्थ केला आहे. कारण सरळ अन्वयाचा अर्थ आम्ही वर दिला आहे तसा होतो आणि तो "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" ह्याशीं विरुद्ध दिसतो. शिवाय "आत्मज्ञान" होणें हें केवळ त्या परमात्म्याच्याच खुषीवर असेल तर जीवाच्या प्रयत्नाला अर्थच रहात नाहीं, म्हणून श्री. शंकराचार्यांनी तसा अर्थ केला असें दिसतें. परंतु आम्ही केलेला सरळ अर्थ "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या" इत्यादि वचनांशीं व जीवाच्या प्रयत्नाशींहि विरुद्ध नाहीं. कारण कोणासही अग्र्य बुद्धि देणें हें परमात्म्याच्या स्वाधीनचीच गोष्ट आहे हेंच सांगण्याचा ह्या श्लोकाचा उद्देश आहे. हें सांगणें, परमात्म्यानें दिलेल्या बुद्धीच्या प्रयत्नानें परमात्मज्ञान होणे ह्याशीं विरुद्ध नाहीं. ज्याला परमात्मा निवडतो त्याला तो श्रेष्ठ बुद्धि देतो व त्या बुद्धीच्या प्रयत्नानें आत्मज्ञान होतें असें म्हणून ह्या विरुद्ध भासणाऱ्या वचनांचा मेळ घालतां येतो. भगवद्गीतेंतहि "ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते" ह्या वचनांत असेंच म्हटलें आहे.

परमात्मज्ञान करून देणारी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चोविसाव्या श्लोकांत "आत्मज्ञान" व आत्मप्राप्ति ह्या दोन भिन्न गोष्टी मानल्या आहेत. आत्म्याचें यथार्थज्ञान झाल्यावर तें वर्तनांत आणून आत्यंतिक आनंदाचा अनुभव घेणें ह्यालाच आत्मप्राप्ति असें म्हटलें आहे. ही आत्मप्राप्ति अर्थातच सत्कर्मांनीं शरीरस्वास्थ्य प्राप्त करुन घेऊन विषयानंद त्याग केल्याने, स्वानंदभावनेनें, व केवळ मानसिक इच्छा टाकून दिल्यानें होईल हें उघड आहे आणि हेंच ह्या श्लोकांत सांगितलें आहे. कर्तव्य कर्मांचा त्याग हेंच येथें दुश्चरित मानलें आहे. "तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा" ह्या केनांतील वचनांतही आत्मज्ञान झाल्यावर तें वर्तनांत आणलें पाहिजे हेंच सांगितलें आहे.

(मार्जिन टीप: व्यासमूत्रे अ. ४ । पा. ४ यावरील आमचें भाष्य पहा)

ह्या श्लोकांतील "प्रज्ञान" ह्याचा अर्थ कोणी श्रवणजनितज्ञान असा करतात, पण तो चूक आहे. कारण तशा अर्थाचें विशेषण त्या शब्दास कोणतेंच लाविलेलें नाहीं. 'प्र' हा उपसर्गच त्या अर्थाला विरोधी आहे. प्रज्ञान म्हणजे प्रत्यक्ष स्वबुद्धिनिर्णयाने झालेलें ज्ञान हाच अर्थ होऊं शकतो. श्री. शंकराचार्यांनी "प्रज्ञान" ह्याचा अर्थ आमच्या अर्थासारखाच मानला आहे तथापि हें "प्रज्ञान" झाल्यावर (व आत्मप्राप्ति होते) कोणतेंच कर्तव्य शिल्लक रहात नाहीं, असा त्यांचा सिद्धांत असल्यामुळें त्यांशीं जुळण्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

करितां श्लोकाचा अर्थ यांनी आमच्या अर्थाहून निराळा केला आहे. यांचा अर्थ असा आहे कीं "दुश्चरित टाकून देणारा, शांत, समाहित, आणि शांतमानस जो असतो यालाच सद्गुरुच्या उपदेशानें प्रज्ञान प्राप्त होतें." ~~आणि प्रज्ञान प्राप्त~~ पण हें बरोबर नाहीं; कारण "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या" हो वचना प्रमाणें दुश्चरिताऽहि[?] याच्या तीक्ष्ण बुद्धीच्या साधनानें आत्मज्ञान होईलच. आत्मज्ञान झाल्यावर त्याप्रमाणें वागल्यानेंच आत्मप्राप्ति म्हणजे आत्मानंद प्राप्ति होते हा च ह्या श्लोकाचा अर्थ आहे. व तो उपनिषदांतील इतरे वचनांशीं जुळतो. श्री. शंकराचार्यांच्या अर्थाला (मागे पहा)

ब्रह्म, क्षत्र मृत्यु :— पंचविसाव्या श्लोकांत हे शब्द परोक्षवादानें अर्थ सांगण्या करीतां योजलेले स्पष्ट दिसतात. ब्रह्म म्हणजे ब्राह्मण व क्षत्र म्हणजे क्षत्रिय हा शाब्दिक अर्थ आहे. ब्राह्मण हा बुद्धीचा किंवा ज्ञानांचा प्रतीक आहे आणि क्षत्रिय हा शक्तीचा किंवा कर्मांचा प्रतिक आहे. त्याप्रमाणेंच मृत्यु हा निष्क्रियतेचा म्हणजे निद्रेचा प्रतीक होय. कारण मृत्यु हा महानिद्रा च मानला जातो. ओदन म्हणजे अन्न व उपसेचन म्हणजे याबरोबर प्यावयाचें पाणी अनुपान. ओदन व उपसेचन ~~हे मिळून~~ यांचा "आनंदानुभवाचें साधन" असा अर्थ परोक्षवार-विवरणानें ठरतो.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्लोकांतील 'अपि' हा शब्द बाधक आहे. कारण
त्यानें ~~अर्थ~~ असा अर्थ होतो कीं प्रज्ञान
मिळविले तरी दुश्चारित्वादिगुणाच्या मनुष्यास
आत्मप्राप्ति होत नांहीं ~~असाच अर्थ निघतो~~,
'वा' शब्दही त्यांच्या अर्थास बाधक आहे. त्यांनीं
त्याचा अर्थ 'च'च्या अर्थी-सारखा केला आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वल्ली तिसरी

वल्ली ३ श्लोक १-२ :–

ऋतं पिबंतौ सुकृतस्य लोके ।
गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ॥
छायातपौ ब्रह्मविदो वदंति ।
पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥१॥
यः सेतुरीजानानां अक्षरं ब्रह्म यत्परम्
अभयम् तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि ॥२॥

पहिल्या श्लोकाचा अन्वयः – पंचाग्नयो ये च त्रिणाकेताः ते ब्रह्मविदः सुकृतस्य लोके ~~सुकृतस्य~~ ऋतं पिबंतौ छायातपौ गुहां परमे परार्धे प्रविष्टौ (इति) वदंति । असा अन्वय करण्याचें कारण असें आहे की मागील वल्लीतील शेवटच्या श्लोकांत जो प्रश्न आहे त्यास उत्तर ह्या श्लोकांत आहे असें मानून ह्या श्लोकाचा अन्वय व अर्थ केला पाहिजे. इतरांनी "परमे परार्धे गुहां प्रविष्टौ ऋतं पिबंतौ, छायातपौ (इति) वदंति" असा अन्वय केला आहे तो अग्राह्य आहे.

अर्थ: – पंचाग्नि धारण करणारे आणि तीन नाचिकेत अग्नि धारण करणारे ब्रह्मवेत्ते म्हणतात कीं "सुकृत करावयाच्या ह्या लोकांत [सुकृतस्य लोके] सत्कर्मापासून उत्पन्न होणाऱ्या आनंदाचा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२०१

अनुभव घेणारे [ऋतं पिबंतौ] सूर्य व त्याचें सूर्यकांत मण्यांतून पडणारें प्रतिबिंब ह्यासारखे असलेले [छायातपौ] ईश्वर ~~जीव~~ (ब्रह्म) व जीव हे दोनही आत्मे शरीराच्या गुहेंत अतिशय खोल भागांत [परमे परार्धे] प्रवेश करून राहिले आहेत. ॥ १ ॥ जो यज्ञ करणाऱ्यांचा [इजानानाम्] सेतु म्हणजे आधार आहे (कारण जीवस्थितींतच यज्ञ करतां येतो), जो खरोखर शाश्वत [अक्षर] श्रेष्ठ [परम्] ब्रह्मच आहे, व जो संसारसागराच्या पार जाऊं इच्छिणाऱ्याची भयरहित नौकाच आहे त्या नाचिकेतसंज्ञक जीवात्म्याचें वर्णन आम्ही करूं शकतों किंवा करावें ॥ २ ॥

टिप्पणें :— मागील वल्लीच्या शेवटऱ्या श्लोकांतील प्रश्न एकाविषयींच असतां उत्तर दोघांविषयीं कां ? अशी शंका घेण्याचें कारण नाहीं कारण ब्रह्म व जीव खरोखर एकच होत, असें पुढील श्लोकांतच "अक्षरं ब्रह्म यत्परम्" ह्या वाक्यांत सांगितलें आहे.

१ "पंचाग्नयः" — छांदोग्य ३/१३ मध्ये जे पंच (प्राण, वाणी, श्रोत्र, मनस् आणि चक्षुष्) ब्रह्मसुषि सांगितले आहेत व 'केनांत' ही वर्णिले आहेत तेच पंचाग्नि शब्दानें निर्दिष्ट आहेत.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"पंचाग्नि" म्हणजे ह्या पांचांचा योग्य उपयोग करून ज्ञान मिळविणारे आणि त्रिणाचिकेत म्हणजे अन्न, वस्त्र आणि गृह ह्यांकरितां योग्य कर्म करणारे.

□ "छायातपौ" :– हाच शब्द पुनः वल्ली ६ श्लोक ५ येथें आला आहे. तेथें त्याचा अर्थ आम्ही केला तसा कां करावा ह्याचें कारण दिलें आहे, तें पहा.

□ "ऋतं पिबंतौ" — ब्रह्म व जीव हे दोघेही आनंदाचा अनुभव घेतात हें म्हणणें बरोबर नाहीं अशी शंका कोणी घेतात. जीव नेहमी दुःखीच असतो. त्या अर्थी तो आनंदाचा अनुभव घेतो, हें म्हणणें बरोबर नाहीं असें ते प्रतिपादतात. पण तें बरोबर नाहीं. कारण जीवाला ब्रह्माचें ज्ञान होतें तेव्हां तोही त्या परमानंदाचा तो अनुभव घेतोच (मुंडक ३/१/१-३ पहा). उपनिषदें ज्या आनंदाचा उपाय सांगतात तो जीवास्थितींतच प्राप्त होतो म्हणून "ऋतं पिबंतौ" हें ब्रह्म व जीवासच खरोखर पूर्णपणें लागतें.

□ "गुहा" : ही गुहा वल्ली ३ श्लोक १-२ येथेंच वर्णिली आहे.

□ "शकेमहि" :- हें "शक्" धातूचें रूप होय असें इतर मानतात. पण शक् धातूचें रूप "शकुवीमहि" किंवा शक्येमहि असें व्हावें. हें आर्षरूप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मानूनहि कार्य भागत नाही. पुनः "वर्णयितुम्" असें पद अध्याहृत मानावें लागतें. त्यापेक्षां पाठभ्रंश मानून मूळ पाठ "शचेमहि" असा मानणें अधिक चांगलें दिसतें. "शच्" ह्याचा अर्थ "सांगणें" असा आहे व ती धातु आत्मनेपदाची आहे. तिचें विधिलिंगाचें रूप "शचेमहि" असें होतें व त्याचा "शकेमहि" असा पाठभ्रंश होऊं शकतो, आणि तो पाठ घेतल्यानें कोणतेंच पद अध्याहृत मानण्याची गरजही रहात नाही.

(अक्षर-साम्यामुळे)

- "नाचिकेत" :— नाचिकेत म्हणजे जीव असें मागें दाखविलेंच आहे. येथेंहि नाचिकेताचें वर्णन करतां येतें किंवा करावें असें म्हणून पुढें श्लोक ३–६ मध्ये जीवाचेंच वर्णन केलें आहे. म्हणून नाचिकेत म्हणजे जीव असाच अर्थ असला पाहिजे.
- मागील वल्लींतील शेवटचे श्लोक आणि ह्या वल्लींतील आरंभीचे श्लोक ह्यांचा परस्पर संबंध पुढील प्रमाणें आहे. वल्ली २ श्लोक २३ मध्ये "विवृणुते तनुं स्वाम्" ह्यांत किंवा वल्ली २ श्लोक २४ येथील "प्रज्ञानेन" ह्यांत ज्या ज्ञानाचा निर्देश आहे तें ज्ञान कोणतें ह्याचा विचार सहज येतो. त्या विचाराचे दोन भाग होतात. (१) एक तो आत्मा कोठें असतो व (२) दुसरा तो कसा आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पहिल्या भागाविषयीं प्रश्न वल्ली २ श्लो. २५ येथें आहे
आणि त्याचें उत्तर वल्ली ३ श्लोक १ येथें आहे.
दुसऱ्या भागाविषयी, कांहीं सांगण्यापूर्वी, वल्ली ३ श्लोक १
येथें निर्दिष्ट केलेल्या आत्म्याच्या दोन
रूपांपैकीं कोणत्या रूपाविषयीं तें सांगितलें
आहे तें सांगणें जरूर आहे आणि तेंच
वल्ली ३ श्लोक २ येथें सांगितलें आहे. व पुढें
जीवात्म्याचें वर्णन केलें आहे. वल्ली ३ श्लोक २
चा अर्थ करतांना त्याचा अन्वय श्री शंकराचा-
र्यांनी " यः ईजानानां सेतुः तं नाचिकेतं (अग्निं)
ज्ञातुं शकेमहि; अक्षरं ब्रह्म यत्परं, तितीर्षतां
अभयं पारं तत् (ब्रह्म) च ज्ञातुं शकेमहि"
असा केला आहे. तो अग्राह्य आहे हें
उघड आहे. कारण "नाचिकेत" शब्दाच्या
फारच दूरच्या शब्दांशीं संबंध जोडला आहे
आणि 'च' हा शब्द
अध्याहृत घेतला आहे.

K.L.D. 26.3.49

वल्ली ३ श्लोक ३ – ६ :–

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥३॥
इंद्रियाणि हयानाहुः विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥४॥
यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा।
तस्येंद्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः॥६॥

अर्थः— आत्मा (जीवात्मा) हा रथी आहे, शरीर हा रथ आहे, बुद्धि हा सारथि आहे आणि मन हा लगाम [प्रग्रह] आहे असें जाण॥३॥ इंद्रियें हे घोडे आहेत, विषय हे त्या घोड्यांच्या फिरण्याचे प्रदेश [तेषु गोचरान्] आहेत असें म्हणतात. शहाणे लोक असें म्हणतात कीं शरीर, [आत्मा] इंद्रियें आणि मन ह्यांनी युक्त असलेला आत्मा सुखदुःखांचा उपभोग घेणारा [भोक्ता] होतो.॥४॥ ज्याची बुद्धि चांगली नाहीं [अविज्ञानवान्] आणि ज्याचें [सदा न] मन, आवरलेलें [अयुक्त] [असतें] ~~नाहीं~~, [त्याचीं इंद्रियें] ~~त्यांचीं इंद्रियें~~, खट्याळ घोडे [दुष्टाश्वा] सारथ्याच्या काबूंत नसतात, त्याप्रमाणें ~~त्यांचीं इंद्रियें~~ त्याच्या काबूंत नसतात.॥५॥. परंतु ज्याची बुद्धि चांगली असते आणि ज्याचें मन सदा आवरलेलें असतें, त्याचीं इंद्रियें, चांगले घोडे सारथ्याच्या काबूंत असतात त्याप्रमाणें, त्याच्या काबूंत असतात.॥६॥.

टिप्पणें:—

१ "अविज्ञानवान्" :— "विज्ञानं" म्हणजे "बुद्धि" असा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अर्थ आहे असें पुढील नवव्या श्लोकांतील "विज्ञान-सारथि" ह्या प्रयोगावरून दिसतें, कारण मागें "बुद्धी"लाच सारथि म्हटलें आहे. अर्थात् धनवान्, बुद्धिमान्, ह्याप्रमाणें विज्ञानवान् म्हणजे चांगली बुद्धि ज्याला आहे तो असा अर्थ होतो.

□ "आत्मेंद्रियमनोयुक्तं" येथील "आत्मा" शब्द शरीरवाचक मानावा लागतो हें उघड आहे.

वल्ली ३ श्लोक ७-९ :—

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः।
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥७॥
यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते ॥८॥
विज्ञानसारथि यस्तु मनःप्रग्रहवान् नरः।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं ॥९॥

अर्थः — ज्याची बुद्धि चांगली नाहीं, ज्याचें मन ताब्यांत नाहीं आणि ज्याचे विचार नेहमी अपवित्र असतात [सदा अशुचिः] म्हणजे वासनांनी युक्त असतात त्याला तें (पुढें नवव्या श्लोकांत वर्णिलेलें) पद मिळत नाहीं आणि जन्ममरणरूपी संसाराची प्राप्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्पन्न करणारा आहेस.

टिप्पणी :- "वयम्" इंद्रियेंच ही स्तुति करीत आहेत म्हणून "वयम्" ह्याचा अर्थ इंद्रियें असा आहे.

एकर्षि - श्री शंकराचार्य म्हणतात "आथर्वणानां प्रसिद्धः एकर्षिनामाग्निः"

"मातरिश्व" हे संबोधनाचा आर्ष प्रयोग आहे.

प्रश्न २ वाक्य १२

~~या ते तनुर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च~~

या ते तनुर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि।
या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥१२॥

अर्थ - तुझी जी तनू म्हणजेच शक्ति, वाणीमध्ये, कानांत, डोळ्यांत आणि मनांत एकसारखी [संतता] प्रतिष्ठित आहे ती आम्हास सुख देणारी कर [शिवां कुरु]. तूं शरीरास सोडून जाऊं नकोस. शरीरांतच राहून आम्हांस सुख दे असा भावार्थ आहे ॥१२॥

प्रश्न २ वाक्य १३

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम्।
मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि नः॥
॥इति ॥१३॥

अर्थ - त्रिदिवांमध्ये म्हणजे जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति ह्या तीनही अवस्थांमध्ये जें कांहीं ~~[illegible]~~ आहे तें सर्व प्राणाच्याच काबूंत आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(अधीन आहे) म्हणून हे प्राण, [illegible] माता पुत्रांचे रक्षण करते त्याप्रमाणे तूं आमचें रक्षण कर आणि आम्हांस सर्व प्रकारची संपत्ति [श्रीः] आणि ज्ञान [प्रज्ञां] प्राप्त होईल असें कर. अशी इंद्रियांनी प्राणाची स्तुति केली. [इति] ॥ १२ ॥

टिप्पणे : "त्रिदिव" म्हणजे मरणानंतरची अवस्था असा अर्थ कोणी घेतील तो बरोबर नाहीं कारण ती अवस्था प्राणाच्या अधीन आहे असें म्हणतां येत नाहीं. जागृति, स्वप्न, व निद्रा ह्यांतील सुख प्राणाच्या अधीन आहे म्हणून त्रिदिव ह्याचा ह्या तीन अवस्था असाच अर्थ घेणें योग्य आहे. "त्रि" हा शब्द ही ह्या अर्थास पोषकच आहे. पुढील प्रश्नांत ह्याच अवस्था वर्णिलेल्या ही आहेत.

"श्रीश्च प्रज्ञांच" श्री व प्रज्ञा ही दोनही मागितले. श्री[आणि] कर्मसाध्य आहे. म्हणून ह्या उपनिषदांस ज्ञानकर्मसमुच्चयच अभीष्ट आहे हें उघड आहे.

प्रश्न ३

प्रश्न ३ वाक्य १

अथ हैनं कौशल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ ।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भगवन् कुत एष प्राणो जायते ? कथमायात्यस्मिन् शरीरे ? आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते ? केनोत्क्रमते ? कथं बाह्यमभिधत्ते ? कथं अध्यात्मम् ? इति ॥१॥

अर्थ:- नंतर पिप्पलाद ऋषीला कौशल्य आश्वलायनानें विचारलें "भगवन् हा श्रेष्ठ प्राण (ज्याचें मागील प्रश्नांत वर्णन केलें तो) [एष प्राणः] कोठून उत्पन्न होतो ? तो कोणत्या कारणाकरितां म्हणजेच कशाकरितां [कथम्] ह्या शरीरांत येतो ? स्वताचे विभाग करून तो कसा - म्हणजेच कोणतें कोणतें ठिकाणीं कोणतें कोणतें कार्य करीत राहतो ? तो शरीराबाहेर कसा जातो ? शरीराबाहेरील व्यापार तो कसे करतो ? आणि शरीरांतील [अध्यात्मं] व्यापार तो कसे करतो ?" ॥१॥

किंवा शरीरांतच वर

टिप्पणं - "कथम्" ह्याचा सामान्यतः अर्थ कसा म्हणजे कोणत्या रितीनें असा आहे. तथापि येथील पहिल्या "कथं" चा अर्थ कशाकरितां, कोणत्या हेतूनें असा करावा लागतो, कारण त्या प्रश्नाचें पुढील उत्तर "मनोकृतेनायात्यस्मिन् शरीरे" ह्यांत शरीरांत येण्याचा हेतूच सांगितला आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री शंकराचार्यांनीही ह्या "कथं"-चा असाच अर्थ केला आहे. ते म्हणतात "किंनिमित्तमस्य शरीर-ग्रहणमित्यर्थः"

उत्क्रमते "ह्याचा अर्थ "बाहेर किंवा वर जातो" असा करण्याचें

कारण वाक्य ७ वरील टिप्पणांत दिसून येईल.

प्रश्न ३ वाक्य २-३

तस्मै स होवाच अतिप्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥२॥

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छाया एतस्मिन्नेतदाततम् ॥ मनोकृतेना यात्यस्मिन् शरीरे ॥३॥

अर्थः — या शिष्याला ते ऋषि म्हणाले

[अतिप्रश्न]

"तूं फार मोठे म्हणजे फार महत्वाचे प्रश्न विचारलेस. तुला ब्रह्म जाणण्याची तळमळ लागली आहे [ब्रह्मिष्ठ] म्हणून तुला त्यांचें उत्तर सांगतो. ॥२॥. आत्म्यापासूनच हा प्राण उत्पन्न होतो. मनुष्याच्या शरीराची छाया म्हणजे प्रभा जशी त्या शरीराबरोबरच नेहमीं असते तसेंच हा प्राण ह्या आत्म्याच्या ठिकाणीं नेहमीं असतोच [आततम्] मनाकरितां [मनोकृतेन] म्हणजे मन उत्पन्न करण्याकरितां तो ह्या शरीरांत येतो ॥३॥

मनाशिवाय आनंदाचा प्रत्यय म्हणजेच अनुभव येत नाहीं म्हणून

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

टिपणें:

"अतिप्रश्न"— असाच शब्द बृहदारण्यक ३/६/१ येथें आहे. पण तेथें त्याचा अर्थ येथील अर्थाहून भिन्न आहे हें उघड आहे. तेथें प्रश्नाचे उत्तर दिलें नाहीं (आणि प्रश्न विचारूं नकोस असें म्हटलें आहे.) पण येथें उत्तर दिलें आहे. ह्यावरून तेथें "अतिप्रश्न" म्हणजे जी गोष्ट कोणासच ~~समजू~~ जाणतां येत नाहीं ती विषयीं प्रश्न असा आहे. पण येथें प्रश्नाचें उत्तर दिलें आहे म्हणून फार मोठा प्रश्न, फार महत्वाचा प्रश्न असा अर्थ करावा लागतो.

"ब्रह्मिष्ठो" — शिष्याला अजून ब्रह्म जाणावयाचेंच आहे म्हणून ह्याचा अर्थ ज्याला ब्रह्म जाणून घेण्याची तळमळ आहे तो असाच केला पाहिजे.

छाया— छाया म्हणजे "प्रभा" असाही अर्थ आहेच.(आपट्यांचा कोश पहा.) शरीराची ~~छाया म्हणजे~~ प्रभा म्हणजे जी मुळें शरीर डोळ्यास दिसते ती. श्री शंकराचार्यांनीं छाया म्हणजे सावली असा अर्थ घेऊन, सावली जशी अनृत असते तसा प्राणी (अनृत) असतो असा भावार्थ काढला आहे. तो टाळावयाचा असेल तर छाया म्हणजे प्रभा असाच अर्थ घ्यावा लागतो. ही "प्रभा" सूर्यप्रकाशाशिवाय प्रत्ययास येत नाहीं असा कोणी आक्षेप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घेऊन त्यास अगदीं समर्पक उत्तर असें आहे कीं सावली देखील सूर्यप्रकाशाशिवाय प्रत्ययास येत नाहीं. आतां आम्ही केलेलाच अर्थ बरोबर आहे हें दाखवितो. ब्रह्मज्ञाची जागृती हेंच ह्या उपनिषदाचें देखील साध्य आहे हें पुढें दिसेलच जागृती मनाशिवाय संभवत नाहीं. त्या मनाला उपनिषत्कार अनृत म्हणेल हें असें ही संभवत नाहीं म्हणून छाया म्हणजे सावली अर्थात् अनृत असा अर्थ करूं नये.

"मनोकृतेन" — "मनःकृतेन" असा शब्द पाहिजे होतो. आर्ष संधि करून "मनोकृतेन" असा शब्द ग्रंथकारानें बनविला. "कृते" किंवा "कृतेन" ह्या प्रत्ययाचा अर्थ "करितां," असा आहे. त्याप्रमाणे "मनोकृतेन" ह्याचा अर्थ मना करितां म्हणजे मन उत्पन्न व्हावें म्हणून असा होतो. मन ही अमृता करितां म्हणजे आनंदाकरितां पाहिजे हें मुंडक १।१।८ येथील वचनावरून स्पष्ट आहे.

प्रश्न ३ वाक्य ४—७

यथा सम्राडेवाधिकृतान् विनियुंक्ते एतान् ग्रामानेतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव संनिधत्ते ॥४॥
पायूपस्थे पानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः।
एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सप्तार्चिषो भवंति ॥५॥ हृदि ह्येष आत्मा । अत्रै-
तदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतं एकैकस्याम्
द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडी सहस्राणि
भवंत्यासु व्यानश्चरति ॥६॥ अथैकयोर्ध्व
उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापं
उभाभ्यामेव मनुष्य लोकम् ॥७॥

अर्थ:— ज्याप्रमाणें एखादा राजा तूं ह्या
गावीं रहा तूं ह्या गावीं रहा असें सांगून आपले
अधिकारी नेमतो, त्याप्रमाणेंच हा मुख्य
प्राण, इतर प्राणानां म्हणजे अपान, समान,
व्यान व उदान ह्यांनां वेगवेगळ्या ठिकाणीं
नेमून ठेवतो ॥४॥ पायू आणि उपस्थ
ह्यांच्या ठिकाणीं अपानास ठेवतो. डोळे, कान,
मुख आणि नासिका ह्यांच्या ठिकाणीं स्वतः
प्राणच राहतो. शरीराच्या मध्यभागीं
समान राहतो. हा समानच जठराग्नि मध्ये
टाकलेलें [हुतं] अन्न आपणांसारखें करतो
[समं नयति] आणि त्यापासून ह्या सात
ज्वाला [अर्चिषः] म्हणजे दोन डोळे, दोन कान,
दोन नाकपुड्या व जीभ ह्या सात ज्ञानेंद्रियांच्या
शक्ति उत्पन्न होतात. ॥५॥ हा आत्मा
हृदयांतच ~~आहे~~ म्हणजे छातीतच आहे.
ह्या येथें १०१ नाडी म्हणजे रक्तवाहिनी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आहेत. त्यापैकीं प्रत्येकीस शंभरशंभर शाखानाडी आहेत. ~~या पैकीं प्रत्येक शाखानाडी~~ (या शाखानाडीपैकीं प्रत्येकीस बाहात्तर हजार बाहात्तर हजार प्रतिशाखानाडी आहेत. ह्या शरीरव्यापी सर्व नाडींमध्ये व्यान संचरतो म्हणजे ह्या नाडीमध्ये होणारी रक्ताभिसरणाची क्रिया करतो. ॥६॥

मुख्य १०१ नाडीपैकी एकीने वर जाणारा [ऊर्ध्वः] उदान म्हणजे हृदयातून डोक्याकडे जाणारा उदान जागृतिकाळीं किंवा मृत्युकाळीं, पुण्यानें पुण्यलोकास, पापानें पापलोकास आणि दोन्हींनीं म्हणजे पापपुण्यांनीं मनुष्यलोकास नेतो. म्हणजे पुण्यवंतास पुण्यलोकीं नेतो, पाप्यास पापलोकीं नेतो व ज्यानें पाप व पुण्य दोनही केलीं आहेत त्याला मनुष्य लोकीं नेतो. ॥७॥

टिप्पणें — ह्या वाक्यांत पांच प्राणांचीं कर्में सांगितलीं, ~~आ~~ आहेत. त्यांपैकीं "उदाना" शिवाय इतरांचीं कर्में समजणें सोपेंच आहे. "उदाना"चें कर्म समजणें कठीण आहे. उदानाचें कर्म, मेल्यानंतर पुनः ~~भ~~ बऱ्या किंवा वाईट जन्मास घालणें, एवढेंच आहे असें वरवर पाहणाऱ्यास वरील सातव्या वाक्यावरून वाटेल. हें तर त्याचें कार्य आहेच ~~[illegible]~~ व तें पुनः ह्याच प्रश्नांत ~~[illegible]~~ ३-१० ह्या वाक्यांत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सांगितले ही आहेच. परंतु त्या शिवाय दुसरें ही त्याचें कार्य आहे व तें प्रश्न ४ वाक्य ४ येथील "अहरहर् ब्रह्म गमयति" ह्या शब्दावरून दर्शित होतें. येथील अहरहर् ह्या शब्दावरून "ब्रह्म" म्हणजे ब्रह्मज्ञाची दररोजची जागृति हा अर्थ अगदीं स्पष्ट आहे व ती जागृति उत्पन्न करण्याचें काम "उदानाचें" आहे हा तेथील वाक्याचा अर्थ आहे. हा अर्थ ही येथील सातव्या वाक्यांत अंतर्भूत होईल अशा रितीनें ह्या सातव्या वाक्याचा अर्थ वर केला आहे. झोपेंत आत्मा हृदयांत असतो, स्वप्नांत कंठांत असतो आणि जागृतींत नेत्रांत असतो असें छांदोग्य ८।१५ येथील विवरणांत सविस्तर दाखविलें आहे. त्यांप्रमाणें झोपेंत हृदयांत असलेला आत्मा वर जातो तेव्हां स्वप्नांत व नंतर जागृतींत जातो. ह्याच जन्मातील जागृतींतच पापलोक, मनुष्य लोक व पुण्य लोक म्हणजेच प्रश्न ४ येथील ब्रह्मलोक असतो असें येथील सातव्या वाक्यांत मानलें आहे आणि मरणानंतर पुढच्या जन्मांत ही पापलोक, मनुष्यलोक व पुण्यलोक आहेत असेंही मानलें आहे. ह्या दोनहीं प्रसंगीं म्हणजे जागे होतांनां व मरतांनां उदान आत्म्यास हृदयातून वर डोक्याकडे नेतो असें ही येथें मानलें आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"आत्मानं वा प्रविभज्य कथं तिष्ठते" ह्याचे उत्तर वाक्य ८-९ मध्ये आहे आणि वाक्य ७ मध्ये "केनोत्क्रमते" ह्याचे उत्तर आहे.

प्रश्न ३ वाक्य ८-१०

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः। पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य (वर्तते) । अंतरा यदाकाशः स समानो। वायुर्व्यानः ॥८॥ तेजो ह वाव उदानः। तस्मादुपशांततेजाः पुनर्भवमिंद्रियैर्मनसि [illegible] संपद्यमानैः [illegible] (प्रतिपद्यते) ॥९॥ प्राणः तेजसा, युक्तः स ह आत्मना, यथा संकल्पितं लोकं [illegible] नयति ॥१०॥

'यश्चित्त स्तेनैष प्राणमायाति'

अर्थः — आदित्य हा बाह्य प्राण दररोज उदय पावतो. तो ह्या डोळ्यांतील प्राणाला मदत करतो. पृथिवीमध्ये जी देवता म्हणजे शक्ति आहे ती पुरुषाच्या अपानाला आपल्या आकर्षणाने वश करीत [अवष्टभ्य] असते [वर्तते। हे पद अध्याहृत घ्यावे लागते] ती बाह्य अपान होय. सूर्य आणि पृथिवी ह्यांमध्ये [अंतरा] जे आकाश (म्हणजे रासायनिक क्रिया करणारी सूर्य किरणे) आहे तेंच बाह्य समान होय. रक्ताला व्यान फिरविते याप्रमाणे पाण्याला किंवा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पाण्याच्या वाफेला चोहीकडे फिरविणारा वायु हाच बाह्य व्यान होय. ॥ ८ ॥ तेज म्हणजे उष्णता हाच उदान होय. म्हणूनच [तस्मात्] ज्याचें तेज (म्हणजे उष्णता) शांत म्हणजे नष्ट झालें आहे तो मनांत मिळून गेलेल्या [मनासि संपद्यमानैः] इंद्रियांसह पुनर्जन्म [पुनर्भवं] पावतो [प्रतिपद्यते — हें पद अध्याहृत घ्यावें लागतें] ॥ ९ ॥ जीवाचें असेल [यच्चित्तः] त्या सह [तेन] हा जीव [एषः] प्राणामध्ये [प्राणं] जाऊन मिळतो [आयाति] आणि तो प्राण [स इ प्राणः] त्या जीवासह [आत्मना युक्तः] तेजाकडून म्हणजेच उदानाकडुन संकल्पिलेल्या लोकाला नेला जातो. ॥ १० ॥.

मरण-कालीं जें चित्त म्हणजे संकल्पित

टिप्पणें — ह्या वाक्यांत "कथं बाह्यं अभिधत्ते कथमध्यात्मं" ह्या दोनही प्रश्नाचें उत्तर एकदमच आहे. ह्या उत्तराचा सारांश असा कीं शरीरांतील पाच प्राणाप्रमाणेंच बाहेरही सूर्य म्हणजे सूर्याचा प्रकाश, पृथ्वी, म्हणजेच पृथिवीची आकर्षण शक्ति, आकाश म्हणजे आकाशातील रासायनिक सूर्य किरणें, वायु आणि तेज म्हणजेच

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उष्णता हे पांच प्राण आहेत आणि ते
शरीरांतील प्राण, अपान, समान, व्यान आणि
उदान ह्यास अनुक्रमें मदत करतात. बाहेरचे
प्राण मदत करतात आणि ह्या मदतीनेंच आंतील
प्राण आपापले कार्य करतात असा भाव आहे.
सूर्यप्रकाश डोळ्यास मदत करतो हें सर्वांस
माहितच आहे. उत्सर्ग करणें हें अपानाचें कार्य
त्याला पृथिवीचें आकर्षण मदत करतें असें
येथें मानलें आहे. समान अन्न पचवितो, ही
रासायनिक क्रिया आहे व ती सूर्यकिरणांवर
अवलंबून आहे. ही सूर्यकिरणेंच वनस्पती-
तील पचनक्रिया घडवितात हें प्रसिद्धच
आहे. त्याप्रमाणेंच मनुष्यांतील पचनक्रियेला
ही त्यांची मदत होत असली पाहिजे. कारण
सूर्यप्रकाश न मिळाल्यास मनुष्य रोगी होतो. ह्या
गोष्टी तेव्हांच्या लोकांस कळणें अशक्य
असें ही नाहीं. व्यान म्हणजे वायु श्वासो-
च्छ्वासानें छातींत जातो व रक्ताभिसरणास
मदत करतो असें येथें मानलें आहे.
वास्तविक तो रक्तशुद्धीकरणास मदत
करतो. बाहेरची उष्णता आंतील उष्णते-
स मदत करतेच. एकूण बाहेरचे प्राण
आंतील प्राणांस मदत करतात हें म्हणतां
येते.
ह्या वाक्यांत अध्याहार पुष्कळच

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मानावे लागतात. आणि दुसऱ्या वाक्याचा अन्वय पुढील प्रमाणें करावा लागतो.

"आत्मनायुक्तः स हि प्राणः तेजसा यथा संकल्पितं लोकं नीयते" "तेजसा" ही कर्तरि तृतीया आहे. असा अन्वय करतांना "नयति" हा उपलब्ध पाठ सुधरवून "नीयते" असा करावा लागतो. असें केल्या शिवाय अर्थच लागत नांही. श्री. शंकराचार्यांनी "आत्मानं" हें पद अध्याहृत मानून "आत्मना सह सहितः तेजसायुक्तः प्राणः आत्मानम् यथा संकल्पितम् लोकं नयति" असा अन्वय केला असें दिसतें. तेंही अग्राह्य नांही. दोनही प्रकारांनी अर्थ एकच येतो.

प्रश्न ३ वाक्यें ११-१२

य एवं विद्वान् प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयते ऽमृतो भवति ॥११॥ तदेष श्लोकः ॥
उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पंचधा।
अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते।
विज्ञायामृतमश्नुत ॥१२॥

अर्थः— जो विद्वान् ह्या प्रमाणें प्राणाला जाणतो त्याची संतति हलक्या प्रकारची नसते [हीयते] आणि तो आनंदाचा अनुभव घेणारा [अमृत] होतो.

ऐकण्या लायक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५१

॥ ११ ॥ त्यासंबंधानें हा पुढील श्लोक आहे. जो प्राणाची उत्पत्ति, प्राणापासून पुढें काय काय होतें तें [आयतिं] प्राणाचे पांच ठिकाणीं राहणें [स्थानं] आणि पांच प्रकारचें सामर्थ्य [विभुत्वं] आणि त्याचें शरीरांतील कार्य जो जाणतो तो आनंदाचा अनुभव घेतो ~~घेतो~~ ॥ [अमृतं अश्नुते] ~~॥१२॥~~ म्हणजे तो प्राणोपासना करून तीपासून आनंद मिळवितो असा भाव आहे ॥ १२ ॥

टिप्पणी :—

"हीयते" — "हा" "त्यागे" ह्या धातूचें हें कर्मणि रूप आहे. ह्याचा मूळचा अर्थ टाकल्या जात नाहीं असा आहे तथापि त्यावरूनच "टाकण्यालायक हलक्या प्रकारचे नसते" असा अर्थ होतो. "प्रजा न हीयते तस्य रतिश्च भरतर्षभ" ॥२०॥ (महाभारते अनुशा० पर्वणि ४४ अध्याये) येथें "हीयते" ह्याचा हाच अर्थ आहे. आणि हा अर्थ उपपन्नही आहेच. कारण हें प्राणाचें ज्ञान ज्याला आहे तो त्याचें महत्व जाणतो व त्याची उपासना करतो, त्यामुळें तो शरीरानें चांगला होतो व अर्थात् त्याची संतति ही चांगली होते.

Bombay edition

म्हणजे प्राणाचें सर्व प्रकारें पोषण व रक्षण करतो

"आयति": ह्या शब्दाचा अर्थ "भविष्य" असा ही आहे (आपट्यांचा कोश पहा)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्याचाच अर्थ प्राणापासून पुढें काय काय होतेतें. म्हणजे प्राणापासून पुढें मनस् होतें, मनापासून कर्म होतें व कर्मापासून आनंद होतो.हें सर्व,

प्रश्न ४

प्रश्न ४ वाक्य १

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ| भगवन् एतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपंति? कान्यस्मिन् जाग्रति? कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति? कस्यैत सुखं भवति? कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवंति? इति ॥१॥. /

अर्थ: — सौर्यायणी गार्ग्यानें पिप्पलायन ऋषीला विचारलें. "हे भगवन् हा पुरुष निजला असतां ["स्वपति" हें सतिसप्तम्यंत पद अध्याहृत घेतलें पाहिजे] कोण निजतात? कोण जागे असतात? स्वप्नें कोणता देव पाहतो? झोपेंत जें सुख होतें तें कोणास होतें? हे सर्व कशाच्या आधारावर असतात?

प्रश्न ४ वाक्य २

तस्मै स होवाच| यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमंडल एकी भवंति ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरंति एवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकी भवति| तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानंदयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥२॥.

अर्थ: — त्या शिष्याला त्या ऋषीने उत्तर दिले: "हे गार्ग्या, ज्याप्रमाणें अस्तास जाणाऱ्या सूर्याचीं किरणें सर्वही ह्या त्याच्या तेजोमंडळांत येऊन मिळतात [एकीभवंति] आणि पुन: उगवणाऱ्या सूर्याचीं किरणें त्याच्या तेजोमंडळातून पुन: बाहेर पडतात, त्याप्रमाणेंच तीं सर्व इंद्रियें [त सर्वं] श्रेष्ठ देव जें मन त्यांत झोपेच्या वेळीं येऊन मिळतात. त्या~~वेळीं~~ मुळें [तेन] त्यावेळीं हा पुरुष ऐकत नाहीं, पहात नाहीं, वास घेत नाहीं, स्वाद घेत नाहीं किंवा स्पर्शही जाणत नाहीं आणि बोलत नाहीं, हातांनीं कांहीं धरत नाहीं, मैथुन करीत नाहीं [नानंदयते] मलोत्सर्ग करीत नाहीं. किंवा चालत नाहीं [इयायते] त्यावेळीं तो निजला आहे असें म्हणतात. ॥२॥

टिप्पण — येथील सूर्य व त्याचीं किरण ह्यांची उपमा चांगली नाहीं. (कारण किरणें सूर्यांत जाऊन मिळतच नाहींत किंवा बाहेर ही पडत नाहींत) तथापि भाव स्पष्ट आहे आणि तो हाच कीं झोपेच्या वेळीं पांच ज्ञानेंद्रियें व पांच कर्मेंद्रियें मनासह निजलेले असतात. पुरुष निजला असतां कोण निजतात, याचें हें उत्तर आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"द्रूयायते" हें द्रु धातूचें यङ् प्रत्ययांत आर्षरूप आहे. पाणिनीयमतें हलादिधातूंनांच यङ् लागतो. ह्या रूपाचा अर्थ ही "चालतो" एवढाच आहे.

प्रश्न ४ वाक्य ३-४

प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद् गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः । यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः ॥३॥
मनो ह वाव यजमानः इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥४॥

अर्थः — सर्व इंद्रियें आणि मन निजले असतात तथापि ह्या शरीररूपी शहरांत प्राणरूपी अग्नि जागत असतात. ~~हा अपान हा गार्हपत्य अग्नि होय.~~ म्हणजे प्राणाचें श्वासोच्छ्वासाचें, समानाचें अन्न आणि वायु पचविण्याचें, अपानाचें मलमूत्र खालीं घसरविण्याचें, व्यानाचें रक्ताभिसरणाचें व उदानाचें झोंपविण्याचें काय चालू असतें. हा अपान हा गार्हपत्य अग्नि होय. व्यान हा अन्वाहार्यपचन अग्नि होय. ज्याप्रमाणें गार्हपत्य ~~अग्निपासून~~ अग्नीतूनच आहवनीय अग्नि नेला जातो, त्याप्रमाणेंच अपानातूनच वर मुखनासिकांकडे प्राण नेला जातो म्हणून [प्रणयनात्] प्राण हा आहवनीय अग्नि होय. ज्या अर्थी [यत्] उच्छ्वास आणि निःश्वास ह्याच आहुती शरीराशीं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सम करतो म्हणजे शरीरांत पचवितो, ~~त्या अर्थी समान~~
~~हाच सभ्य अग्नि होय~~ म्हणजेच पाहुण्यानां घर-
-च्या माणसासारखे बनवितो त्या अर्थी समान
हाच सभ्य अग्नि होय. [“सभ्यः” हा शब्द अध्याहृत
घ्यावा लागतो] ॥२॥ पांच प्राण हे पांच अग्निच
होत आणि निद्रा ही यांची उपासना म्हणजे अग्नि
होत्रच होय असा भाव आहे ॥३॥ ह्या अग्निहोत्रा-
-चा यजमान मनः हे होय. आणि इष्टाचें
म्हणजे निद्रारूपी यज्ञाचें फळ, तो उदानरूपी
आवसथ्य अग्नि ~~[illegible]~~ [“ददाति” हें ~~[illegible]~~
~~अध्याहृत घ्यावें लागतें~~] ~~कारण हा [illegible]~~
ह्या मनोरूपी यजमानाला दररोज त्याच्या
ब्रह्मरूपी अवसथाला म्हणजे घराला म्हणजे
च जागृतीला नेऊन पोहोचवितो ॥४॥

किंवा यज्ञच

हेंच होय.

टिप्पण :- चवथ्या वाक्यातील “ब्रह्म” म्हणजे
निद्रावस्था असा अर्थ करणें बरोबर नाहीं.
कारण निद्रारूपी यज्ञाचें निद्राच फळ होय
हे म्हणणें बरोबर नाहीं. शिवाय “उदान” हा
ऊर्ध्व म्हणजे वर जाणारा आहे असें मागील
वचनांत म्हटलेंच आहे. वर जाणारा म्हणजे
हृदयातून वर डोक्याकडे किंवा डोळ्याकडे
जाणारा. आणि जीव हृदयांत असतो तेव्हां
निद्रावस्था असते व डोळ्यांत असतो तेव्हां

निद्रेचें फळ जागृति किंवा जागृतीचें फळ निद्रा असें मात्र म्हणतां येतें.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जागृति असते. म्हणून उदान ~~[illegible]~~ मनाला दर-
रोज जागृतींत नेतो हाच अर्थ असला पाहिजे.
जागृतीतच ~~[illegible]~~ ब्रह्माचें ज्ञान व तज्जनित भानयुक्त आनंद
संभवतो. निद्रेंत आनंद असला तरी त्याचें भान
असत नांही. म्हणून निद्रा ही मनुष्याचें साध्य
ठरत नांही आणि ब्रह्मज्ञानाची जागृति हेंच
मनुष्याचें साध्य ठरते. यज्ञाचें फळ मनुष्याला
त्याच्या साध्याकडे घेऊन जाणारें असेंच असलें
पाहिजे म्हणून उदान मनुष्याला दररोज जागृतिकडे
घेऊन जातो हाच अर्थ उपपन्न आहे.

प्रश्न वाक्य ५

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति। यद्दृष्टं
दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति
देशदिगंतरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति
दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं च अनुभूतं चाननु-
भूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः
पश्यति ॥५॥

अर्थः— हा मनोरूपी देवच स्वप्नांत आपल्या
महिम्याचा म्हणजे सामर्थ्याचा अनुभव घेतो.
जें पाहिलें असेल ~~[illegible]~~ त्या सारखेंच पुनः
पाहतो [अनुपश्यति], जें ~~[illegible]~~ ऐकलें असेल
त्या सारखेंच पुनः ऐकतो, निरनिराळ्या देशांत
व दिशांत अनुभविलेलेंच पुनः पुनः
अनुभवतो, पाहिलेलें पाहतो, न पाहिलेलें
पाहतो, ऐकलेलें ऐकतो, न ऐकिलेलें ही

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकतो, अनुभविलेलें अनुभवतो; न अनुभवलेलेंही अनुभवतो, खरेंही पाहतो आणि खोटेंही पाहतो.
१४ सर्व पाहतो आणि सर्व होऊन पाहतो. हेंच याचें सामर्थ्य किंवा महिमा होय असा भाव आहे ॥ ५ ॥

प्रश्न ४ वाक्य ६

स यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिन् शरीरे एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥

अर्थः — तो मनोरूपी देव जेव्हां तेजानें म्हणजे उदानानें (कारण प्रश्न ३।९ प्रमाणें शरीरातील उदान व बाहेरचें तेज एकच होय) पराभूत होतो [अभिभूत] तेव्हां तो स्वप्नें पहात नांहीं आणि ह्या शरीरांत हें झोपेचें सुख होतें.

प्रश्न ४ वाक्य ७-९

स यथा सौम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठंते एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥
पृथिवीच पृथिवीमात्राचापश्चापोमात्राच तेजश्च तेजोमात्राच वायुश्च वायुमात्राचाकाशश्चाकाश-मात्राच चक्षुश्च द्रष्टव्यंच श्रोत्रंच श्रोतव्यंच घ्राणंच घ्रातव्यंच रसश्च रसयितव्यंच त्वक्च स्पर्शयितव्यंच वाक्च वक्तव्यंच हस्तौचादातव्यं चोपस्थश्चानंदयितव्यंच पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौच गंतव्यंच मनश्च मंतव्यंच बुद्धिश्च बोद्धव्यंचाहंकारश्चाहंकर्तव्यंच चित्तंच चेतयितव्यंच तेजश्च विद्योतयितव्यंच प्राण-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्च विधारयितव्यं च ॥८॥ एष हि द्रष्टा, स्प्रष्टा श्रोता, घ्राता, रसयिता, मंता, बोद्धा कर्ता, विज्ञानात्मा पुरुषः। स परे अक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते ॥९॥

अर्थः — हे बाळा [सोम्य], ज्याप्रमाणें पक्षी आपल्या राहण्याच्या झाडावर [वासोवृक्षं] जाऊन बसतात, त्याप्रमाणें हे सर्व म्हणजेच पृथिवी व पृथिवीमात्रा म्हणजे गंध, पाणी आणि आपोमात्रा म्हणजे रस (चव), तेज आणि तेजोमात्रा म्हणजे रूप, वायु आणि वायुमात्रा म्हणजे स्पर्श, आकाश आणि आकाशमात्रा म्हणजे शब्द, डोळे आणि पाहण्याचे विषय, कान आणि ऐकण्याचे विषय (शब्द) घ्राण (नाक) आणि घ्राणाचे ~~विषय~~, गंधरूपी विषय, रसना [जिव्हा] आणि जिव्हेचे रसरूपी विषय, त्वचा आणि त्वचेचे विषय [स्पर्श] वाणी आणि बोलणें, हात आणि हातानें घेणें, उपस्थ आणि त्याचें मैथुनरूपी कार्य, गुद आणि त्याचें विसर्जनकार्य, पाद आणि चालणें, मन आणि विचार करणें, बुद्धि आणि जाणणें, अहंकार आणि अहंक्रिया, चित्त आणि चेतना, तेज आणि प्रकाशणें म्हणजे विषयांनां प्रकाशित करणें, प्राण आणि जिवंत राहणें [धारयितव्यं] ~~हे सांगितलेल्या~~ पर आत्म्याकडे जाऊन राहतात ॥७-८॥

(वागिंद्रिय)

200

कठ ५।१५ येथील "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" ह्यांत म्हटल्याप्रमाणें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हे मागील खंडांत सांगितलेलेच. झोपेच्या वेळीं पर आत्म्याकडे जातात व राहतात असे नांहीं तर हा पाहणारा, स्पर्श जाणणारा [स्प्रष्टा] श्रवण करणारा, वास घेणारा, चव घेणारा [रसयिता] मनन करणारा, जाणणारा क्रिया करणारा विज्ञानात्मा पुरुष म्हणजे जीव देखील झोपेंत त्या पर अक्षर म्हणजे अविनाशी आत्म्याकडे जातो आणि त्या पर अक्षर आत्म्यांतच जाऊन मिळतो [प्रतिपद्यते]

टिप्पण : वाक्य सहावें व हीं तीन वाक्यें ह्यांत झोपेचें वर्णन आहे हें उघड आहे. कारण सहाव्या वाक्यांत आणी सातव्यांतव आठव्यांतही झोपेंच वर्णन आहे हें निर्विवाद आहे. श्री. शंकराचार्यही असेंच म्हणतात. तो वर्णवियाचा विषय नवव्यांत बदलविला असें दाखविणारा एकही शब्द नवव्या वाक्यांत नांहीं. तसे शब्द पुढील दहाव्या वाक्यांतच आहेत. व ते "स यो ह वै..... अक्षरं वेदयते" हे होत. ह्यावरून मागील नवव्या वाक्यातील वर्णन, झोपेचें होय असें ठरतें. असें वर्णन छांदोग्य ६।८।१ येथेही आहेच. अर्थात् हें झोपेचें वर्णन होय असें म्हणण्यास हरकतही कोणती नांहींच.

प्रश्न ४ वाक्य १०-११

स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वो भवति ॥१०॥
तदेष श्लोकः।

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः।
प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठंति यत्र ॥
तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य।
स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश ॥ इति ॥११॥

अर्थः — हे बाळ, झोपेंत जीव ज्यांत जाऊन मिळतो, त्या, जीवरूपी छाया ज्याला नाहीं, शरीर ज्याला नाहीं व रक्त [लोहित] ही ज्याला नाहीं त्या शुभ्र म्हणजे आनंदरूपी पर अक्षराला जो जाणतो [वेदयते] तो सर्वज्ञ होतो आणि सर्व होतो म्हणजे सर्वभूतें मी आहे असें मानतो. ॥१०॥ ह्या संबंधानें हा श्लोक आहे. सर्व इंद्रियासह [सह देवैः] हा विज्ञानात्मा म्हणजे जीवात्मा, प्राण, आणि भूतें ज्यांमध्ये जाऊन मिळतात, तें पर अक्षर जो जाणतो, तो, हे बाळा सर्वज्ञ होतो आणि सर्वांमध्ये प्रवेश करतो म्हणजे सर्वभूतें मीच आहे असें मानतो. ॥११॥

टिप्पणी: — दहावें आणि अकरावें ह्या दोन वाक्यांत जीवाची ज्ञानावस्था हेंच याचें परम साध्य आहे असें सूचित केलें आहे आणि त्या अवस्थेचें वर्णन ही ओळख्यांत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

केलें आहे. जीव झोपेच्या वेळी ज्या अक्षरांत
जाऊन मिळतात तें अक्षर सर्व जीवांत भिन्न
नाहीं — अर्थात् एकच आहे म्हणून परिणामतः
सर्व जीव एकच आहेत असें ज्ञान ज्याला झालें
तोच खरा सर्वज्ञ आणि तो सर्व जीव मीच आहे
असें मानतो असा ह्या वाक्यांचा अर्थ आहे.
आणि ही अवस्थाच जीवाचें परम साध्य आहे
असा भावही ह्या वाक्यांमध्ये आहे.
"अच्छायम्" कठ ३।१ येथें, अक्षराला सूर्य
आणि जीवाला त्याची छाया म्हणजे प्रतिबिंब
म्हटलें आहे. त्याच अर्थानें येथें छाया शब्द
योजला असें मानून आम्ही अर्थ केला आहे.

प्रश्न ५

प्रश्न ५ वाक्य १

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह
वै तद् भगवन्! मनुष्येषु प्रायणांतमोंकारं
अभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं
जयति इति ॥ १ ॥

अर्थः — सत्यकाम शैब्यानें, पिप्पलायनांस
विचारलें "हे भगवन्, मनुष्यापैकीं जो कोणी
ह्या मागील प्रश्नांत वर्णिलेल्या [तद्] ओंकाराचें
म्हणजे जागृति, स्वप्न व निद्रा ह्या तीन
अवस्थांचें प्राप्ती होईपर्यंत ध्यान करील
म्हणजे पुनःपुनः विचार करील, तो त्यानें
कोणता लोक मिळवील [जयति]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

टिप्पणी :—
मागील प्रश्नांत पर आत्म्याला जाणणारा सर्वज्ञ होतो
आणि सर्व भूतांत प्रवेश करतो असे सांगितलें आहे.
ह्या प्रश्नांत पर आत्म्याला जाणण्याचा उपाय
सांगितला आहे. तो ओंकाराचें ध्यान करणे म्हणजे
जागृति, स्वप्न, व निद्रा यांचा पुनः पुनः विचार
करणें हा होय. मांडुक्यांत अ म्हणजे जागृति
उ म्हणजे स्वप्न आणि म् म्हणजे निद्रा हें स्पष्ट
सांगितलेंच आहे (हेंच तीन ओंचे तीन भाग
म्हणजे तीन मात्रा होत) ह्या उपनिषदांतही मागील
चवथ्या प्रश्नांत जागृति, स्वप्न व निद्रा ह्यांचे
वर्णन करून पुढें पांचव्या प्रश्नांत "तत्
ओंकारं" असा निर्देश केला आहे ह्याचा
अर्थ मागील प्रश्नांत वर्णिलेला ओंकार म्हणजे
जागृति स्वप्न व सुषुप्ति असाच होतो.
पुढील वाक्यांत ही, "परं चापरं च ब्रह्म
यदोंकारः" असें म्हटलें आहे. त्यावरूनही
ओंकार म्हणजे जागृति स्वप्न व सुषुप्ति हा
अर्थ दिसून येतो असें पुढील वाक्याच्या
विवरणांत दाखविलें जाईलच. (मागें पहा)
"प्रायणांतं" म्हणजे मरणापर्यंत असा अर्थ
आजपर्यंत करीत आले आहेत. पण तो चूक
आहे. "प्रायण" म्हणजे "प्राप्ति" असाही अर्थ
होतो व तोच येथें जुळतो. कारण ब्रह्माची प्राप्ती
मरणानंतरच होते असें नाहीं. मरणापूर्वीही ब्रह्माची
प्राप्ती होतेच असें "अत्र ब्रह्म समश्नुते" ह्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कठवल्ली ६।१४ येथील वाक्यांत स्पष्टच सांगितलें आहे. त्या मरणापूर्वीच्या ब्रह्मप्राप्तीला अवकाश ठेवण्याकरितां "प्रायणांत" ह्याचा अर्थ मरणपर्यंत असा न करतां प्राप्ती पर्यंत असाच केला पाहिजे. व्यास सूत्र ४।१।१२ येथें ही हा "प्रायण" शब्द आला आहे व त्याचा अर्थ पुढील सूत्रांतील "अधिगम" ह्या शब्दावरून "प्राप्ती" असाच ठरतो. (तेथील आमचें विवरण पहा)

"ओंकारं अभिध्यायीत" म्हणजे नुसतें ओं ओं म्हणत बसणें नव्हे. ओम् म्हणजे जागृति, स्वप्न व निद्रा ह्या तीन अवस्थांचा विचार करून त्यावरून सिद्धांत ठरविणें व तो सिद्धांत पुनः पुनः आठवून आचरणांत आणणें ह्याला ध्यान म्हटलें पाहिजे तो सिद्धांत आचरणांत भिनून जाणें — मुरणें ह्यालाच प्रायण किंवा प्राप्ती म्हटलें आहे. ह्या तीन अवस्थांच्या विचारावरून सिद्धांत कोणकोणते ठरतात तें पुढें स्पष्ट होईलच.

"लोक" म्हणजे "अवस्था" हा अर्थ स्पष्टच आहे. लोक म्हणजे "अवस्था" असाही अर्थ होतो हें ~~[illegible]~~ उपसंहार प्यारा २८ येथें दाखविलेंच आहे.

प्रश्न ५ वाक्य २

तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यद् ओंकारः । तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनै

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कतरमन्वेति ॥५॥

अर्थ:— त्या शिष्याला ते पिप्पलाद ऋषी म्हणाले, "हे सत्यकामा, हा जो ओंकार आहे तो, अपर ब्रह्म ~~आणि पर ब्रह्मही होय~~. म्हणजे "जीव" आणि पर ब्रह्म म्हणजे ब्रह्मज्ञ जीव किंवा ईश्वरही होय. म्हणून ह्या ओंकाररूपी साधनानें [आयतनेन] विद्वान् मनुष्य त्या दोहोंपैकीं कोणत्या तरी एकास [एकतरं] जाऊन पोहोंचतो. ॥२॥ म्हणजे जो केवळ जीवाची (अपरब्रह्माची) (मागें पहा)

टिप्पणें :—

"आयतन" — हा शब्द यत् म्हणजे प्रयत्न करणें ह्या धातू पासून झाला आहे व त्याचा अर्थ "साधन" असा होतो. "आयतन" म्हणजे स्थान असा जो प्रसिद्ध अर्थ आहे तो येथें जुळत नाहीं. "आत्मप्राप्तिसाधनेन" असाच अर्थ श्री शंकराचार्यांनीही केला आहे. "आयतन" ह्याचा हा अर्थ केनोपनिषद् ४।८ येथेही जुळूं शकतो.

"परंचापरंच ब्रह्म" — "अपर ब्रह्म" म्हणजे "जीव" आणि "पर ब्रह्म" म्हणजे "ईश्वर" किंवा "ब्रह्मज्ञ जीव" हे अर्थ उघड आहेत. जीवाच्या तीन अवस्था, जागृति, स्वप्न, व सुषुप्ति ह्या आहेत. म्हणून जीव म्हणजे ह्या तीन अवस्था. आणि ओंकार जर जीव होय तर ओंकार म्हणजे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपासना करील तो जीवावस्थेचा ~~सामान्य~~ हलका आनंद भोगील पण जो परब्रह्माची म्हणजे ब्रह्मज्ञ जीवावस्थेची उपासना करील म्हणजे प्रत्येक जीव ब्रह्मच मानून त्याची उपासना करील तो अत्यंत श्रेष्ठ आनंदाचा उपभोग घेईल असा भाव आहे; अर्थात् ब्रह्मज्ञ जीवावस्थेस प्राप्त होईल.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्या तीन अवस्था किंवा ओंकाराच्या तीन मात्रा म्हणजे
ह्या तीन अवस्था हा अर्थ स्पष्ट आहे. जीवाचेंच
उन्नतरूप म्हणजे ब्रह्मज्ञजीव आणि जीवाचेंच
अनाविष्कृतरूप म्हणजेच ईश्वर किंवा परम
ब्रह्म म्हणून ओंकारच अपर ~~ब~~ ब्रह्म व
पर ब्रह्म असें म्हणतां येतें.

प्रश्न ५ वाक्य २.

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितः
तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते | तमृचो मनुष्य-
लोकमुपनयंते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ २ ॥

अर्थ: — तो जर ओंकाराच्या एकाच मात्रेचा
म्हणजे अ ह्या मात्रेचा म्हणजे जागृतीचाच विचार
करील, तर त्यानेंच त्याला ज्ञान होऊन ~~तो~~ [संवेदितः]
तो ~~ह्या जगांत~~ लवकरच [तूर्णमेव] म्हणजे ह्या
जन्मांतच ह्या जगांत म्हणजे पृथ्वीवर ~~संपत्तिमान युक्त होतो~~
~~[अभिसंपद्यते]~~ राहूं लागतो सतो ~~जाऊन मिळतो~~ [अभिसंपद्यते]
~~म्हणजे जगांतील व्यापार करतो~~. त्याला ऋचा
म्हणजे त्याच्या वासना मनुष्यलोकास नेतात.
म्हणजे त्याला त्याच्या वासना पशूचा मनुष्य बन-
वितात. त्या मनुष्यलोकांत तो तपानें
म्हणजे विषयानंदत्यागानें, ब्रह्मचर्यानें म्हणजे
ज्ञान मिळविण्याच्या प्रयत्नानें आणि श्रद्धेनें म्हणजे
उत्कट इच्छेनें म्हणजे त्या इच्छेमुळें होणाऱ्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कर्मांनीं तो संपत्तिनें युक्त होऊन [संपन्नः] प्रौढपणा
चा म्हणजे उत्तमप्रकारच्या विषयानंदाचा,
किंवा छांदोग्य ७।२४ येथें सांगितलेल्या महिमा
शब्दाच्या अर्थाप्रमाणें, गाई, घोडे, दास, दासी वगैरे
ऐश्वर्याचा अनुभव घेतो. ॥ ३॥

टिप्पण—

आनंद कसा मिळतो हा विचार तो फक्त जागृतिस्थितीचा
च विचार करून करतो. त्याला विषयसंपर्क
हेंच आनंदाचें साधन दिसते, त्यामुळें जास्तींत
जास्त विषयानंद हें जीवितसाध्य त्याला दिसतें.
व त्याकरितां कांहींसा इंद्रिय संयम, ज्ञान आणि
कर्म ह्या साधनांची आवश्यकता त्यास दिसते
व त्या साधनांचा उपयोग करून तो जास्तींत
जास्ती विषयानंद मिळवितो असा ह्या
वाक्याचा भाव आहे.

कोणी अशी शंका घेईल कीं येथील
साधनें आणि मागें प्रश्न १ वाक्य १० किंवा १५
येथें सांगितलेलीं आदित्य लोकाची किंवा
ब्रह्मलोकाचीं साधनें एकच असतां येथें फळ
भिन्न कां सांगितलें. ह्याचें उत्तर असें—एकतर,
साधनें जरी तींच असलीं तरी साध्य भिन्न
असल्यामुळें त्या साधनांचा उपयोग भिन्न—
प्रकारें किंवा कमी जोरानें केला जातो आणि
म्हणून फळही भिन्न येतें. दुसरें असें कीं
वाक्य दहावें येथें विद्या आणि वाक्य

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंधरावें येथें "सत्य" म्हणजेच आत्मज्ञान हेंजें साधन सांगितलें आहे तें साधन येथें नांही त्या मुळें साध्यच भिन्न होतें. येथील साध्य विषयानंद आहे तर तेथील साध्य विषयनिरपेक्ष असा आत्मानंद हें साध्य आहे. तिसरें असें की ब्रह्मचर्य, ह्याचा अर्थ दोनही ठिकाणीं एकच नांही. दोनही ठिकाणीं ब्रह्मचर्य ह्याचा अर्थ विषयानंदत्याग असा घेतांच येत नांही कारण येथें तो अर्थ "तपः" ह्या शब्दानें व्यक्त केलेलाच आहेच. प्रश्न १ वाक्य दहावें किंवा पंधरावें येथें ब्रह्मचर्य ह्याचा अर्थ ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न असा घेता येत नांही कारण तेथें "विद्या" किंवा सत्य म्हणजे आत्मज्ञान हें एक साधनच सांगितलें आहे म्हणून तें मिळविण्याचा प्रयत्न नि राळा सांगण्याची गरज नांही. येथें "ब्रह्मचर्य" म्हणजे ब्रह्माचें अद्वैत वासनाराहित्य हे गुण आपल्या वर्तनांत आणणें असा अर्थ घेता येत नांही कारण येथें त्या पुरुषास ब्रह्मज्ञानच नांही. एकूण दोन ठिकाणचीं साधनेंही भिन्न आहेत.

"गृध्नुः" — परोक्षवाद विवरण तत्वाप्रमाणें "गृध्नुः" ह्याचा अर्थ वासना असा करावा लागतो. ऋग्वेदांमध्ये मला अमकें दे तमकें दे अशा प्रार्थना असतात ~~[illegible]~~ व त्या वासनामूलक असतात म्हणून गृध्नुः ह्याचा अर्थ "वासना"

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असा होतो. तैत्तिरीयोपनिषद् ४२ ह्यांत मनोमय आत्म्याचें यजुष् हे शिरः, ऋग् दक्षिण बाजू आणि साम उत्तर बाजू होय असें म्हटलें आहे. ह्यावरून, ऋग्, यजुष् आणि साम हे मनाचे व्यापार ठरतात. ह्यानें ऋग् यजुष् आणि साम ह्यांचा परोक्षवादविवरणपद्धतीनें आम्ही जो अर्थ केला आहे त्यास पुष्टिच मिळते.

प्रश्न ५ वाक्य ४

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥४॥

अर्थ: — जो कोणी अ "व उ" ह्या दोनही मात्रांचा म्हणजे जागृति व स्वप्न ह्या दोनही अवस्थांचा विचार करतो [मनसि संपद्यते], त्याला

मनांत

गोड कल्पना [यजुर्भिः] दोन लोकांमध्ये असलेल्या [अंतरिक्षं] सोमलोकांत म्हणजे मनोसृज्यांत नेतात आणि तो तेथें आनंदाचा [विभूतिं] अनुभव घेऊन मनुष्य लोकांत परत येतो॥४॥

टिप्पण — जागृतिस्थितीचाच विचार केला तर इंद्रियांचा विषयाशीं संपर्क झाल्यानें आनंद होतो असें दिसतें. परंतु स्वप्नांत विषयांचा इंद्रियाशीं संपर्क होत नसून ही सुखदुःखें होतात. ह्यावरून केवळ कल्पनांनीं ही सुखदुःखें होतात. असें जागृति व स्वप्न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्या दोनही अवस्थांचा विचार करणारा जाणतो. व तो गोड कल्पना [यजुष] म्हणजेच मनोराज्यें करून आनंदाचा अनुभव घेतो. पण केवळ कल्पनांनीं भूक तहान वगैरे दुःखें टळत नाहींत म्हणून केवळ कल्पनांनीं त्याचा निभाव लागत नाहीं, व त्यामुळें तो पुनः मनुष्यांच्या लोकांत येतो म्हणजे मागील वाक्यांत सांगितल्या प्रमाणें वागतो म्हणजे कर्में करतो असा ह्या वाक्याचा भाव आहे. येथें "अंतरिक्षा-तील सोमलोक" म्हणजे मनोराज्यस्थिति असा अर्थ परोक्षवाद विवरण पद्धती प्रमाणें घेतला पाहिजे आणि तसें करण्यास आधारही आहेच. अंतरिक्ष म्हणजे पृथ्वी व सूर्य ह्यांमधील जागा व ह्या जागेंतच सोम म्हणजे चंद्र आहे. त्याप्रमाणेंच मागील वाक्यांत वर्णिलेला मनुष्य-लोक व पुढील वाक्यांत वर्णिलेला ब्रह्मलोक ह्यांमध्ये मनोराज्यस्थिति आहे. मनुष्यलोक, सोमलोक व ब्रह्मलोक हे तीनही जागृतींतील-च अवस्था आहेत आणि त्यांपैकीं ब्रह्मलोक हा सूर्याच्या ठिकाणीं आहे कारण पुढील वाक्यांत "सूर्य संपन्नः" असें म्हटलेंच आहे. आणि मनुष्यलोक हा पृथ्वी-च्या ठिकाणीं आहे कारण त्या मनुष्य लोकाविषयीं मागील वाक्यांत "जगत्यां अभिसंपद्यते" म्हणजे पृथ्वीवर राहणें लागतो असें म्हटलेंच आहे. अर्थात् मनोरा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंतरिक्षांतील २९८

ज्याला, सोमलोक म्हणणें योग्यच आहे.

पुढील कोष्टकानें ह्याचा खुलासा चांगला होईल

कार्य	स्थान	लोक	अवस्था
कर्मांनी वासनापूर्ति	पृथिवी =	मनुष्यलोक =	अज्ञाची जागृति
कल्पनांनी वासनापूर्ति	अंतरिक्ष =	सोमलोक =	मनोराज्यें करणाऱ्याची जागृति
वासनात्याग व कर्म	सूर्य =	ब्रह्मलोक =	ब्रह्मज्ञाची जागृति

येथें यजुष् म्हणजे गोड कल्पना म्हणजे मनोराज्य असा अर्थ घेतला आहे. ह्याचें कारण असें:– "यजुष" ह्यांत मूळ धातू यज् म्हणजे पूजा करणें हा आहे. देवतांची पूजा हाच यजुर्वेदाचा विषय आहे. देवतांची पूजा करतांनां आपण अनेक कल्पना करतो (देवताही कल्पितच आहेत) जसे देवतांस स्नान घालणें जेऊं घालणें, धूप देणें वगैरे व त्या कल्पनांपासून आपणांस आनंद होतो (अशा कल्पना स्वतःविषयीं हि करतां येतात) म्हणून यजुष् म्हणजे गोड कल्पना असा अर्थ होतो.

प्रश्न ५ वाक्य ५-७

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः। यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मलोकं स एतस्मात् जीवघनात्परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ॥५॥ तदेतौ श्लोकौ भवतः।

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ताः।
अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः॥
क्रियासु बाह्याभ्यंतरमध्यमासु।
सम्यक् प्रयुक्तासु न कंपते ज्ञः॥६॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरंतरिक्षं।
सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयंते॥
तमोंकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्।
यत्तच्छांतमजरममृतमभयं परं चेति॥७॥

अर्थः — जो विद्वान् ॐ ह्या अक्षराच्या तीन मात्रा म्हणजे जागृति, स्वप्न, व निद्रा ह्या ज्या तीन अवस्था त्यांच्या साधनानें पर पुरुषाचा म्हणजे जीवाच्या श्रेष्ठ स्थितिचा विचार करतो, तो तेजोरूपी सूर्यांत मिळून जातो [संपन्नः] म्हणजे ब्रह्मज्ञजीवावस्थेस प्राप्त होतो. म्हणजे सर्प जशी आपली त्वचा टाकून देतो, त्याप्रमाणे तो ~~आपल्या~~ आपले पाप टाकून देतो म्हणजे आपल्या वासना टाकून देतो (कारण वासनापूर्ति शिवाय ही झोपेंत सुख होतें असें याला दिसते). तो सामानीं म्हणजे अद्वैत भावनेनें म्हणजे सर्व ~~ठिकाणी~~ जीवांत एकच परमात्मा आहे ह्या भावनेनें

~~आणि वासनात्याग-नें~~

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मलोकास नेला जातो आणि तो ह्या ~~अनाविष्कृत~~ ~~ब्रह्माच्या~~ [~~जीवघनात्~~] श्रेष्ठ [परात्] अशा अनाविष्कृत ब्रह्मापेक्षांही [जीवघनात्] म्हणजे निद्रा-स्वरूपी ईश्वरापेक्षांही श्रेष्ठ [परं] अशा शरीरांत राहणाऱ्या [पुरिशयम्] पुरुषास म्हणजे ब्रह्मज्ञ जीवा - त्यास पाहतो म्हणजेच ब्रह्म जीवावस्थेचा अनुभव घेतो. ॥५॥ ह्या विषयीं पुढील श्लोक आहेत.

ह्या तीन मात्रा म्हणजे जागृति स्वप्न व सुषुप्ति ह्या तीन अवस्था एकमेकींस सोडून असूं शकत नाहींत [अन्योन्यसक्ताः] कारण एकीनंतर दुसरी हे रहाटगाडगे चालूच आहे. असें असून आपण जर यांचा अलग अलग करून [अनविप्रयुक्ताः] उपयोग केला [प्रयुक्ताः] तर म्हणजे केवळ जागृतींच, केवळ स्वप्नांतच किंवा केवळ निद्रेतच राहिलें तर त्यापासून मृत्यु येतो. परंतु ह्या बाह्य, आंतील [अभ्यंतर] [~~आंतर~~] आणि मधील क्रियांचा म्हणजे जागृति, निद्रा आणि स्वप्न ह्यांतील ~~क्रियांचा~~ क्रियांचा जर चांगला उपयोग केला [सम्यक् प्रयुक्तासु] तर ज्ञानी मनुष्य सुखापासून ढळत होत नांहीं. [न कंपते] ॥६॥ मार्गे पद ॥ वासनांनीं [ऋग्भिः] ह्या विषयानंदरूपी लोकास मनुष्य प्राप्त होतो. गोड कल्पनांनीं

म्हणजे एकत्र मिळून मर्यादितपणे योग्य उपयोग केला तर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंवा अवस्थात्रयांच्या सदुपयोगानें कीर्तिरूपानें मृत्यु-
नंतरही कायम राहण्याची खात्री असल्यामुळें तो
मृत्युला भीत नांही (छांदोग्य ५।१० वरील आमचें
भाष्य पहा)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[यजुर्भिः] तो मनोराज्यरूपी अंतरीक्षलोकास प्राप्त होतो. आणि सामांनी म्हणजे अद्वैत-भावनांनी राहाणे मनुष्य जो लोक मिळवितात [वेदयंते] तो ~~लोक ह्या ओंकाराच्या साधनानेंच~~

~~आणि वासना सामांनी~~

[~~आयतनेन~~] शांत, अजर, अमृत म्हणजे परमानंदयुक्त, ~~अभर~~ अभय आणि सर्वांमध्ये श्रेष्ठ [परं] लोक ह्या ओंकाराच्या साधनानेंच विद्वान् मनुष्य मिळवितो. ॥७॥

म्हणजे क्षीण न होणारा

टिप्पणीः — झोपेंत अद्वैत असतें म्हणजे दुसरें कांहीं दिसतच नाहीं. त्यामुळें वासना, भय आणि दुःख ही नसतें. म्हणजे एकप्रकारचें सुखच असतें पण त्या झोपेच्या सुखाचें भान म्हणजेच जाणीव झोपेच्या वेळीं नसते. ~~आणि~~ जाणीव जागृतींतच असूं शकते. म्हणून जागृतींत अद्वैतभावना करणें आणि वासनात्याग करणें हेंच श्रेष्ठ सुखाचें साधन ठरतें. हें तीनही अवस्थांचा विचार करून ठरतें. त्याप्रमाणें राहाणा मनुष्य वागतो आणि श्रेष्ठ आनंदाचा अनुभव घेतो. हाच ह्या तीन वाक्यांचा भाव आहे.

म्हणून तें सुख कमी दर्जाचें ठरतें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

□ तेजसि सूर्ये — तेजस् सूर्य म्हणजे तेजानें म्हणजेच आनंदानें युक्त ~~असा~~ अशी ब्रह्मज्ञ जीवावस्था. "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः" असें छांदोग्य ३।१९ येथें म्हटलेंच आहे. ~~[illegible]~~ आणि तेथेंच पुढें "अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यः" असें म्हटलें आहे. ह्यावरून आदित्य म्हणजे जीव असा तेथील अर्थ उघड आहे. येथें ~~आदित्य म्हणजे लोक म्हणजेच ब्रह्मलोक असें अभिप्रेत असल्यामुळें~~ सूर्य ~~आदित्य~~ म्हणजे म्हणजेच त्याची अवस्थी ब्रह्मज्ञ जीव ~~[illegible]~~ असाच अर्थ घेणें योग्य आहे. छांदोग्य १।६-७। येथेंही आदित्याच्या आंतील किंवा डोळ्यांतील पुरुष वर्णिला आहे तो ब्रह्मज्ञ जीवच होय असें व्याससूत्रें १।१।२०-२१ ह्यावरील विवरणांत आम्ही दाखविलें आहे.

सूर्याला "तेजस्" हें विशेषण लाविलें आहे आणि तेजस् म्हणजे ब्रह्मज्ञान व तज्जनित आनंद. म्हणून तेजस्

साम: — साम म्हणजे कलहाभाव, अद्वैतभावने ~~शि~~वाय कलहाभाव पूर्णपणें असत नाहीं म्हणून साम म्हणजे अद्वैतभावना असा अर्थ घ्यावा लागतो. (मागें पहा)

□ "जीवघनात् परात् परं पुरुषं" "जीवघन" म्हणजे काय? "जीवघन" म्हणजे जीवच असा जर अर्थ असता तर "घन" ह्या शब्दाचें जोडणें त्याच्या मागें लावण्याची गरज नव्हती. जीवावस्थेंतच ज्ञान, संभवतें म्हणून जीव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साम म्हणजे अद्वैत भावना म्हणजेच ऐक्यभावना ह्या
जो अर्थ आम्ही केला त्याला मांडूक्योपनिषदांत आधार
आहेच कारण तेथें खंड ७ मध्ये चवथ्या पादाचें
म्हणजेच ब्राह्मी स्थितीचें म्हणजेच ब्रह्मज्ञजीवावस्थेचे
वर्णन करतांनां "एकात्मप्रत्ययसारम्" असे विशेषण
योजिलें आहे. अद्वैत भावनेनें कित्येक दुःखद
वासनांचाही त्याग होतोच ~~हें लक्षांत ठेवावे~~ म्हणून
अद्वैत भावनेनें झोपेंत त्या प्रमाणें वासनाभावही
असतोच हें लक्षांत ठेवावें.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आणि ज्ञान, विज्ञान किंवा प्रज्ञान हे शब्द समानार्थकच समजले पाहिजेत. अर्थात् "जीवघन" आणि "प्रज्ञान घन" हे शब्द समानार्थक ठरतात; "प्रज्ञानघन" हा शब्द मांडुक्योपनिषदांत निद्रावस्थेस लाविला आहे आणि ती निद्रावस्थाच ईश्वर होय असें तेथेंच पुढें म्हटलें आहे. ह्यावरून जीवघन म्हणजे ईश्वर म्हणजेच अनाविष्कृत ब्रह्म असा अर्थ स्पष्ट आहे. तें सामान्य जीवापेक्षां श्रेष्ठ आहेच म्हणून त्याला परात् हें विशेषण लाविलें पण ब्रह्मज्ञ जीव ~~ब्रह्म~~ त्या अनाविष्कृत ब्रह्मापेक्षां श्रेष्ठ म्हणून त्याला "जीवघनात् परात् परं" असें विशेषण लावलें. निद्रेला ~~प्र~~ प्रज्ञानघन असें नांव कां लाविलें ह्यांचें कारण मांडुक्याच्या विवरणांत दिलें आहे तें पहा. आणि व्याससूत्र १।२।१३ ह्यांचें ही आमचें विवरण पहा. ~~ह~~ कारण येथील आमचें म्हणणें तेथें सविस्तर मांडलें आहे.

ब्रह्मलोक — ब्रह्मज्ञजीवावस्थेलाच ब्रह्मलोक म्हणतात. बृहदारण्यकोपनिषदांत ४।३।३२-३३ आणि ४।४।२३ येथील "एष ब्रह्मलोकः सम्राट्" आणि एषः ब्रह्मलोकः सम्राडेनं प्रापितोऽसि" ~~ह्यांवरून~~ ह्यावरून हें स्पष्टच आहे. ह्या ब्रह्मलोकाचेंच वर्णन "तिस्रो मात्रा इत्यादि पुढील श्लोकांत आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तें ३०८

आणि "जागृति, स्वप्न आणि निद्रा ह्या क्रिया योग्य प्रकारें करणारा" असें आहे. ह्यावरूनही ब्रह्मलोक म्हणजे मरणापूर्वीची अवस्था ठरतें. ब्रह्मलोकच जर मरणापूर्वीची अवस्था आहे तर सोमलोक व मनुष्यलोक ही मरणापूर्वीच्या अवस्था होत हें निश्चितपणें ठरतेंच.

"वेदयंते" हें "विंदते" ह्याचें णिजंत रूप आहे-पण याचा ~~जागृति स्वप्न~~ अर्थ "विंदते" असाच घ्यावा लागतो.

"क्रियासु ~~श्र~~ बाह्याभ्यंतर मध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु" — ~~जागृति~~, स्वप्न, व सुषुप्ति ह्यांतील क्रिया योग्य रीतीनें कशा करावयाच्या असा प्रश्न येतो. त्याचें उत्तर असें कीं जागृतींतील क्रिया योग्यरितीनें केल्यास स्वप्न व सुषुप्ति मधील क्रिया योग्य रीतीनें होतातच.

युक्ताहार विहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु
युक्तस्वप्नाव बोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥

ह्या भगवद्गीतेतील वचनांतही ह्याच श्लोकाचा अर्थ सांगितला आहे.

"अजरं" म्हणण्याचें कारण असें कीं ब्रह्मलोकांतील आनंद कधीच कमी होत नाहीं.

"अनविप्रयुक्ताः" — "विप्रयुक्त" म्हणजे अलग अलग केलेले. त्याला दोनदां नञ् लावून हें रूप झालें म्हणून ह्या रूपाचा अर्थ अलग अलग केलेले असाच होतो.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

305

प्रश्न ६

प्रश्न ६ वाक्य १

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन्
15 हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्न
मपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ? ।
तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषं
कथं ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परिशुष्यति
योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुम् ।
स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि
क्वासौ पुरुष? इति ॥१॥

अर्थः — आतां सुकेशा भारद्वाज त्या पिप्प-
लायन ऋषीला प्रश्न विचारता झाला. "हे भगवन्
कोशल देशांतील हिरण्यनाभ नावाचा राजपुत्र
माझ्याकडे येऊन पुसतां झाला, "हे भारद्वाजा
षोडशकल म्हणजे सोळा कळांचा पुरुष तुला
माहीत आहे काय?" त्या कुमाराला मी उत्तर
दिलें कीं "मला तो पुरुष माहीत नाहीं.
मला जर तो पुरुष माहीत असतां तर मी तुला
कसा सांगितला नसतां? जो खोटे बोलतो तो
मुळासहित शुष्क होतो; म्हणून खोटे बोलणें
मला योग्य नाहीं." तेव्हां तो गुपचिप रथावर
बसून चालता झाला. त्या तुला मी विचारतो
"हा पुरुष कोठें आहे?" ॥१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३०६

प्रश्न ६ वाक्य ५

तस्मै स होवाच। इहैवांतः शरीरे सौम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवंतीति॥५॥

अर्थः— त्या शिष्याला त्या ऋषीनें उत्तर दिलें "हे बाळ, ह्या शरीरांतच येथेंच आंतल्या भागांत, ज्यांत ह्या सोळा कला उत्पन्न होतात तो पुरुष आहे॥५॥.

प्रश्न ६ वाक्य ३-४

स ईक्षांचक्रे। कस्मिन्नहमुत्क्रांत उत्क्रांतो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि इति॥३॥ स प्राण मसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवींद्रियं मनोऽन्नं अन्नाद्वीर्यं तपो मंत्राः कर्म लोकाः लोकेषु च नाम च॥४॥.

अर्थः— तो शरीरांत आहे असें मागील वाक्यांत ज्या विषयीं म्हटलें तो पुरुष विचार करता झाला "कोण विकसित झाला असतां [उत्क्रांते] मीही विकसित होईल [उत्क्रांतो भविष्यामि] आणि कोण प्रतिष्ठित झाला असतां मीही प्रतिष्ठित होईल." ॥३॥ त्यानें प्राण उत्पन्न केला. व त्यापासून श्रद्धा उत्पन्न केली. आकाश, वायु, अग्नि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३०७

[ज्योतिः] पाणी[६], पृथ्वी[७], इंद्रियें[८], मन[९], अन्न[१०] अन्नापासून वीर्य[११], तपस्[१२] (इंद्रियनिग्रह), प्रार्थना [मंत्राः][१३], कर्म[१४], लोक[१५] म्हणजे समाज आणि समाजांमध्ये भाषा[१६] [नाम] ह्या कला उत्पन्न झाल्या. ॥४॥

टिप्पणें :—

"उत्क्रांत" — "उत्क्रांति" म्हणजे ~~मरण असा अर्थ~~ शरीराच्या बाहेर जाणें म्हणजेच मरण असा अर्थ आजपर्यंतचे टीकाकार घेत आले. पण तें बरोबर नाहीं. अनाविष्कृत ब्रह्मानें आविष्कृत होण्यापूर्वी केलेल्या ईक्षणाच्या वर्णनांत मी आविष्कृत कसा होईन हाच विचार असणें अधिक योग्य आहे. म्हणून उत्क्रांति ह्याचा अर्थ आविष्कृति म्हणजे विकास असा आम्ही केला आहे व तो अर्थ "उत्क्रांति" ह्या शब्दाला असूंही शकतो. "उत्क्रांति"चा मूळ अर्थ वर येणें, बाहेर येणें असा आहे. अर्थात्

– वृ बीजातून वृक्ष व फळ बाहेर येतें त्याला म्हणजे विकासालाही तो शब्द लावता येतो. श्री. व्यासांनीही "उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः" ।१।४।२१ ह्या सूत्रांत "उत्क्रम" हा क्रम् धातु विकसणें ह्या अर्थानेंच योजिला आहे (तेथील सूत्रें १८ ते २१ चें आमचे विवरण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पहा).

"प्राण" म्हणजे जगांत झालेल्या व होणाऱ्या सर्व क्रियांनां आधारभूत अशी शक्ति. शरीराला जीवंत ठेवणारी जी शक्ति, जि[redacted]लाही प्राण असेंच म्हणतात तीं ह्या शक्तिचाच एक प्रकार आहे.

श्रद्धा – ह्याचा अर्थ उत्कट इच्छा, पण येथे ही इच्छा जीवाची नसून ब्रह्माची आहे. अशी इच्छा मानल्या शिवाय विकासाच्या निरनिराळ्या पायऱ्यांची उपपत्ति लागत नाहीं. उदाहरणार्थ निर्जीव अशा पंच–महाभूतांतून सजीव जगत् निर्माण होण्याच्या वेळीं अशी इच्छा झालेली असली पाहिजे. "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" छांदोग्योपनिषद् – ६/३/२ ह्या वाक्यांत सांगितलेली, प्रवेशनक्रिया ~~म्हणजे~~ ~~व ही इच्छा ह्या ह्या इच्छेचाच~~ [redacted] तिच्या बुद्धीशीं ही ब्रह्माची उत्कट इच्छा आहे असें मानणें भाग आहे.

-जी

म्हणून "श्रद्धा" ह्याचा अर्थ विकासाची वरची वरची पायरी उत्पन्न करणारी ब्रह्माची उत्कट इच्छा. "ईक्षणाला" ज्याप्रमाणें "ईक्षण" हा शब्द गौणार्थानें योजिला आहे, त्याप्रमाणेंच "श्रद्धा" हा शब्दही गौणार्थानें योजिला आहे. ~~याप्रमाणें~~ "उपनिष–

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३०८

दोंचा उपसंहार प्यारा ६५ पहा. 7.50

प्रश्न ६ वाक्य ५—६

स यथेमाः नद्यः स्यंदमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छंति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छंति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलो मृतो भवति। तदेष श्लोकः।

२९८ अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः।
यथा तं वेद्यं पुरुषं वेद मा वो मृत्युः परिव्यथा॥
इति ॥६॥

अर्थः— ज्या प्रमाणें ह्या वाहणाऱ्या [स्यंदमानाः] समुद्र हाच ज्यांचें जाण्याचें ठिकाण आहे [अयन] त्या समुद्रांत जाऊन मिळाल्या ~~त्यांचे नाश पाव~~ असतां अस्त पावतात म्हणजे आपलें व्यक्तित्व टाकून देतात आणि त्यांच्या नामरूपांचा नाश होतो [भिद्येते] आणि त्या नद्यांना समुद्र असेंच म्हणतात, त्याप्रमाणेंच ह्या सभोंवार म्हणजे सर्वत्र ब्रह्म पाहणाऱ्याच्या [परिद्रष्टुः] म्हणजे ब्रह्मज्ञाच्या सोळा कळा, पुरुष म्हणजे ब्रह्मच ज्यांचें जाण्याचें ठिकाण [अयन] आहे त्या (मृत्यनंतर) पुरुषांत जाऊन मिळाल्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३१०

असतां अस्त पावतात म्हणजे आपलें व्यक्तित्व टाकून देतात व त्यांच्या नामरूपांचा नाश होतो आणि त्या कलानां पुरुष असेंच म्हणतात. ह्या प्रमाणें तो हा ज्ञानी जीव ~~[illegible]~~ मेला असतां [मृतः] (फक्त) कलारहित होतो. म्हणजे नाश पावत नाहीं असा भाव आहे. ॥५॥ त्या संबंधानें हा श्लोक आहे. ज्याप्रमाणें रथाच्या चाकाच्या नाभिवर ज्याच्या अरा प्रतिष्ठित असतात त्याप्रमाणेंच कला ज्यावर प्रतिष्ठित असतात अशा त्या जाणण्यास योग्य [वेद्यं] ~~[illegible]~~ अशा पुरुषास म्हणजे ब्रह्मास, तुम्हांस मृत्यूपासून व्यथा होऊं नये ह्याकरितां म्हणजे मृत्यूचें भय तुम्हांस वाटूं नये ह्याकरितां [यथा] जाणून घ्या [वेद] ॥६॥ कारण त्या ज्ञानानें तुम्हांस समजेल कीं तुम्ही ब्रह्माचाच विकास आहांत

व शेवटीं ब्रह्मांतच मिळाले पण नाश कधींच पावणार नाहीं ॥६॥.

टिप्पणें :— प्रश्न १ वाक्य दहावें ह्यांत ज्ञानी मनुष्य पुनः जन्मत नाहीं असें सांगितलें आहे, त्याची उपपत्ति येथें सांगितली आहे, आणि तो ज्ञानी मृत्यूनंतर नाश न पावतां ब्रह्मांत मिळतो म्हणून मृत्यूला भिऊं नये असें ही सुचविलें आहे. वरील उपपत्ति अशी कीं ज्ञानी मृत्यूनंतर ब्रह्म लोकांतून म्हणजे आदित्य लोकांतून जाऊन ब्रह्मांत विलीनच होतो. म्हणून तो पुनः जन्मत नाहीं.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानी मनुष्य मरतच नांहीं असा अर्थ घ्यावयाचा "अमृत:" असा पदच्छेद करून, काढणें बरोबर नांहीं. कारण ज्ञानी देखील मरतो हें निश्चित आहे.

"परिद्रष्टा" = सोवळा ब्रह्म पाहणारा म्हणजे ज्ञानी असा अर्थ होतो.

पुरुषायणा: पुरुषं प्राप्य: — ज्ञानी ~~पुरुषाच्या~~ मनुष्याच्या ही कला मेल्यानंतरच ब्रह्मांत मिळतात म्हणूनें 'मेल्यानंतर' असाच ह्या शब्दांचा अर्थ आहे. मरणापूर्वी ज्ञान्याच्या कला कायम असतात व तो जीवन्मुक्तीचा अनुभव घेत असतो.

~~प्रश्न ६ वाक्य ७-८~~

स होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नात: परमस्तीति ॥ ७ ॥ ते तमर्चयंतस्त्वं हि न: पिता यो ऽस्माकं मविद्याया: परं पारं तारय ~~सीति~~ सीति । नम: परम ऋषिभ्यो नम: परमऋषिभ्य: ॥ ८ ॥.

अर्थ:— तो ऋषि म्हणाला "मी पर ब्रह्म एवढेंच जाणतो म्हणजे परब्रह्माचें मला एवढेंच ज्ञान आहे. ह्या पेक्षां अधिक [अत: परं] ब्रह्माचें ज्ञान मला नांहीं. ॥ ७ ॥ त्यां शिष्यानीं त्या ऋषीची पूजा करण्याकरितां [अर्चयंत:] म्हटले, "तूं आम्हांस आमच्या अविद्येच्या पैल तीरास

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

312

तारुन नेतेस त्या अर्थी तूं आमचा पिता आहेस"

पिप्पलायना सारख्या श्रेष्ठ ऋषीनां नमस्कार असो.

पिप्पलायना सारख्या श्रेष्ठ ऋषीनां नमस्कार असो.

टिप्पण :— "मला ब्रह्माविषयी एवढेंच ज्ञान आहे" अधिक नाही" यावरून हे उपनिषद् पहिलेंच होय असें अनुमान होतें, कारण कोण त्याही विषयावरच्या पहिल्या लेखकांतच असा विनय संभवतो. वेदांमध्ये असलेल्या इतस्ततः पसरलेल्या विचारांचे संकलन करून व स्वतांचें ही विचार यांत घालून ह्या उपनिषदाच्या कर्त्यानें हें उपनिषद लिहिलें अर्थात् हें पहिलेंच उपनिषद आहे असें मानण्यास कोणतीच हरकत दिसत नाहीं.

कारण)

प्रथमच)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

काल व कर्ता — हें कृष्ण यजुर्वेदाचें उपनिषद् आहे. कृष्ण यजुर्वेदाचीच सुधारणा होऊन शुक्लयजुर्वेद व त्याचें ब्राह्मण जें शतपथ ब्राह्मण तें व त्या ब्राह्मणांतील बृहदारण्यकोपनिषद् झालें. ह्यावरून तैत्तिरीयोपनिषद् बृहदारण्यकोपनिषद् आणि शुक्लयजुर्वेदांतर्गत ईशोपनिषद् ह्या दोहोंच्याही पूर्वीचें असावें. तें छंदोबद्ध नांही म्हणून तें भगवद्गीते नंतरचें असावें. (छंदोबद्ध उपनिषदें ईशोपनिषद् खेरीजकरून भगवद्गीते पूर्वीचीं हें मागें दाखविलेंच आहे). ह्याच्या कर्त्याचा थांग लागत नांहीं. शीक्षावल्लीचा कर्ता एखादा शीक्षक असावा असें येथील चवथ्या अनुवाकांतील "ब्रह्मचारी म्हणजे शिष्य मला मिळोत" ह्या प्रार्थनेवरून दिसतें असें कोणी म्हणतात. तेव्हां ब्राह्मण शीक्षकाचा धंदा करीत. अर्थात् तो ब्राह्मण होता असें म्हणतां येईल.

घटनेची योजना — ह्याचे तीन भाग आहेत. त्यांस शीक्षावल्ली, ब्रह्मानंदवल्ली आणि भृगुवल्ली अशीं नांवें आहेत. प्रत्येक वल्लीचे पोटभाग आहेत त्यांस अनुवाक असें म्हटलें आहे. शीक्षावल्लींत निरनिराळ्या शीक्षा वर्णिल्या आहेत. ब्रह्मानंदवल्लींत ब्रह्मज्ञान व त्यापासून होणारा आनंद वर्णिला आहे. भृगुवल्लींत तेंच दुसऱ्या रीतीनें व संवादरूपानें वर्णिलें आहे.

शीक्षावल्ली.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शीक्षावल्ली अनुवाक १

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा।
शं न इंद्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः।
नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि।
त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि।
सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु।
अवतु माम्। अवतु वक्तारम्। ॐ शांतिः शांतिः
शांतिः।

अर्थः — मित्र, वरुण, अर्यमा, इंद्र, बृहस्पतिः आणि
उरुक्रम म्हणजे मोठ्या वेगानें चालणारा विष्णु
म्हणजे सूर्य आम्हांस सुखकारक [शं] होवोत.
ब्रह्मास नमस्कार असो. हे वायो तुला नमस्कार
असो. हे वायो, तूंच प्रत्यक्ष दिसणारें ब्रह्म आहेस.
तूंच प्रत्यक्ष दिसणारें ब्रह्म आहेस असें मी
सांगेन म्हणजे वर्णन करीन किंवा सिद्ध करीन.
मी ऋत सांगेन आणि सत्य ही सांगेन. हें
सांगणें मला सुख देवो [अवतु]. हें सांगणें
सांगणाऱ्यास सुख देवो. हें सांगणें मला सुख
देवो. हें सांगणें सांगणाऱ्यास सुख देवो.

टिप्पणे: —

शं म्हणजे कल्याण करणारा, सुखकारक.

उरुक्रमः — उरुः म्हणजे मोठा आहे
क्रमः म्हणजे चालण्याचा वेग ज्याचा असा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३१५

विष्णु म्हणजेच सूर्य.

वायुः = शरीरांतील प्राणशक्ति आणि शरीराबाहेर सर्वत्र संचरणारी शक्ति जिला प्रश्नोपनिषदांत "प्राण" असें म्हटलें आहे.

"त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि" — ब्रह्म हें प्रत्यक्ष कधींच दिसत नांही. त्याचें आपण अनुमान करतो. पण त्या ब्रह्माची शरीरांत व शरीराबाहेर प्राणरूपानें संचरणारी शक्ति मात्र आपण प्रत्यक्ष पाहतो म्हणून "हे वायो तूं प्रत्यक्ष दिसणारें ब्रह्म आहेस" असें म्हटलें आहे.

"त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि" — "मी तूं प्रत्यक्ष दिसणारें ब्रह्म आहेस असें मी सांगेन" असें येथें म्हटलें आहे आणि शेवटच्या बाराव्या अनुवाकांत "त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम्" म्हणजे "तूं प्रत्यक्ष दिसणारें ब्रह्म आहेस असें मी सांगितलें" असें म्हटलें आहे. ह्यावरून मधील कोणत्या तरी अनुवाकांत वायु अथवा प्राण प्रत्यक्ष ब्रह्म असल्याचें प्रतिपादन असलें पाहिजे. पण तें कोणत्याच अनुवाकांत आहे असें दिसत नांही. म्हणून तसें प्रतिपादन करणारा अनुवाक गळला असावा.

"ऋत" आणि "सत्य" — "ऋत" आणि "सत्य" हे विज्ञानाचे दोन पक्ष म्हणजे बाजू आहेत असें पुढें ब्रह्मानंदवल्लीच्या चवथ्या अनुवाकांत सांगितलें आहे. ह्यावरून विज्ञानाचेच हे दोन प्रकार आहेत असें दिसतें. "ऋत" म्हणजे शास्त्रांत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म्हणजे ग्रंथामध्ये जें सांगितलें असेल तें ज्ञान आणि सत्य म्हणजे बुद्धीस जें समजेल आणि पटेल तें ज्ञान असा अर्थ करावा लागतो. ह्या दोनही प्रकारांनीं झालेलें ज्ञान एकच असलें पाहिजे हें उघड आहे. म्हणून "ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि" ह्याचा भावार्थ असा दिसतो कीं "जें शास्त्रग्रंथांत सांगितलें आहे आणि बुद्धीसही पटतें तें मी सांगेन."

"अवतु" — "अवतु" म्हणजे "रक्षण करो" असा अर्थ इतर करतात परंतु "सुख देवो" असाही त्याचा अर्थ करतां येतो, (आपट्यांचा कोश पहा) आणि हाच अर्थ येथें जुळतो; कारण हें सांगितल्यानंतर बाराव्या अनुवाकांत "तन्मामावीत्" म्हणजे त्यानें माझें अवन केलें असें म्हटलें आहे, सांगण्याची क्रिया करीत असतानांच तिनें अवन करणें म्हणजे रक्षण करणें नसून आनंद देणेंच असलें पाहिजे; शिवाय ही क्रिया रक्षण करण्यास समर्थ नसून आनंद देण्यासच समर्थ आहे.

शीक्षावल्ली अनुवाक २

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः। मात्रा बलं। साम संतानः। इत्युक्तः शीक्षाध्यायः॥

अर्थः— आतां शीक्षा म्हणजे काय तें सांगतो. वर्ण, स्वर, मात्रा, बल, साम, आणि संतान ह्याविषयीं ज्यांत सांगितलें असतें त्याला शीक्षाध्याय म्हणतात. तो समजाऊन घेऊन सा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

316

प्रमाणें योग्य उच्चार करावे असा भाव आहे.

टिप्पणें—

वर्ण म्हणजे अकारादि

स्वर म्हणजे उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित हे तीन प्रकार.

मात्रा म्हणजे ह्रस्व, दीर्घ आणि प्लुत.

बल म्हणजेच प्रयत्न विशेष, जसे अल्पप्राण, महाप्राण, संवार, विवार इत्यादि.

सर्वांचे साम म्हणजे उच्चार समान जोरानें करणें

संहिता म्हणजे स्वरसंधि, व्यंजनसंधि.

शीक्षावल्ली अनुवाक ३

सह नौ यशः। सह नौ ब्रह्मवर्चसम्। अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः। पंचस्वधिकरणेषु। अधिलोकमधिज्योतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम्। ता महासंहिता इत्याचक्षते। अथाधिलोकम्। पृथिवी पूर्वरूपं। द्यौरुत्तररूपं। आकाशः संधिः ॥१॥ वायुः संधानम्। इत्यधिलोकं। अथाधिज्यौतिषं। अग्निः पूर्वरूपं। आदित्य उत्तररूपं। आपः संधिः। वैद्युतः संधानम्। इत्याधिज्यौतिषं। अथाधिविद्यम्। आचार्यः पूर्वरूपं॥२॥ अंतेवास्युत्तररूपं। विद्या संधिः। प्रवचनं संधानं। इत्याधिविद्यं। अथाधिप्रजम्। माता पूर्वरूपं। पितोत्तररूपं। प्रजा संधिः। प्रजननं संधानं। इत्याधिप्रजम्॥३॥ अथाध्यात्मम्। अधराहनुः पूर्वरूपं। उत्तराहनुरुत्तररूपं। वाक् संधिः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जिह्वा संधानं । इत्यध्यात्मं । इतीमा महासंहिताः । य एवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद । संधीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्ग्येण लोकेन ॥७॥

अर्थः — आपणां दोघांनां म्हणजे गुरुशिष्यांनां मिळून यश मिळो. आपणां दोघांनां म्हणजे गुरुशिष्यांनां मिळून ~~यश मिळो~~ ब्रह्मतेज [ब्रह्मवर्चस] प्राप्त होवो. (शिक्षण सुरुं करण्यापूर्वी गुरूनें म्हणावयाची ही प्रार्थना आहे.) आतां संहितांचें (विशिष्ट फळ मिळण्याच्या हेतूनें एकमेकाजवळ येऊन विशिष्ट कर्म करणें ह्यास संहिता म्हणतात.) ज्ञान [उपनिषद्] सांगतो. पांच ठिकाणीं [अधिकरणेषु] असलेल्या संहिता सांगतो. लोकांमध्ये असलेली, ज्योतिषामध्ये असलेली, विद्ये संबंधी असलेली, प्रजा संबंधी असलेली, आणि शरीरांत असलेली [अध्यात्म] अशा ह्या पांच संहिता आहेत. त्यांनां महासंहिता असें म्हणतात. आतां लोकांमध्ये असलेली संहिता सांगतो. पृथिवी हें पूर्वरूप आणि द्यौः म्हणजे सूर्यचंद्र जेथें फिरतात तो प्रदेश हें उत्तररूप (ह्या दोघांची संहिता होते. त्या संहिते पासून आकाश म्हणजे आकाशांत राहणारीं वृक्षांची वनस्पतींची फळें हें फळ [संधिः] उत्पन्न होतें. वायु (म्हणजे हवा) हें संधान म्हणजे वरील फळ उत्पन्न करण्याचें साधन आहे. ही लोकामधील संहिता सांगितली. (सूर्यचंद्रांची किरणें हवेतील पोषण घेण्यास झाडांस मदत करतात हें प्रसिद्धच आहे आणि प्रश्नोपनिषद्

१।१२-१३ ह्यांत सांगितलेही आहेच) आतां ज्योतिषां-
मधील म्हणजे ऊष्णता देणाऱ्यांमधील संहिता सांगतो.
अग्नि हे पूर्वरूप आहे आणि आदित्य हें उत्तररूप
आहे. ह्या दोघांपासून पाणी म्हणजे पाऊस हें फळ
उत्पन्न होतें. वीज हे पाऊस उत्पन्न करणारें साधन
आहे. ही ज्योतिषांमधील संहिता सांगितली. आतां
विद्येसंबंधीची संहिता सांगतो. आचार्य पूर्वरूप
आहे शिष्य उत्तररूप आहे. विद्या हे त्या दोघां-
पासून उत्पन्न होणारें फळ आहे. प्रवचन म्हणजे
गुरूनें शिष्यास शिकविणें हें विद्या उत्पन्न करण्याचें
साधन आहे. ही विद्येसंबंधीची संहिता सांगितली. आतां
प्रजेसंबंधीची संहिता ~~सांगितली~~ सांगतो. माता हे पूर्वरूप
आहे. पिता हे उत्तररूप आहे. प्रजा हें फळ आहे. मैथुन
हें साधन आहे. ही प्रजेसंबंधी संहिता सांगितली.
आतां शरीरांतील संहिता सांगतो. खालची हनुवटी
हें पूर्वरूप आहे. वरची हनुवटी हे उत्तररूप आहे.
वाणी हें फळ आहे आणि जिह्वा हें साधन आहे.
ही शरीरांतील संहिता सांगितली. ह्या पांच महा-
संहिता सांगितल्या. ह्या सांगितलेल्या महासंहिता
जो जाणतो (म्हणजेच आचरणांत आणतो) त्याला
प्रजा, पशु, ब्रह्मतेज, अन्न वगैरे आणि स्वर्ग-
लोकही मिळतो. ॥४॥

टिप्पणें — पृथिवीतून पीक उत्पन्न करणें, जो
पाऊस पडतो त्याचा योग्य उपयोग करून घेणें,
आचार्यांजवळून विद्या शिकणें, प्रजा उत्पन्न करणें,
पशूंची वाढ करणें, वाणीचा शिकविण्याकडे आणि
मधुर भाषणानें दुसऱ्याचें प्रेम संपादण्याकडे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपयोग करणें, ह्या क्रिया ह्या अनुवाकांत करण्यास सांगितल्या आहेत असें शेवटीं सांगितलेल्या फळावरून स्पष्ट आहे. ह्या फळापैकीं ब्रह्मवर्चस म्हणजे ब्रह्मविद्येपासून मिळणारा आनंद किंवा इतर मनुष्यांवर मिळणारें वर्चस्व म्हणजेच वजन आणि स्वर्गलोक म्हणजेच ब्रह्मलोक म्हणजेच जीवन्मुक्तावस्था हें उघड आहे. केनोपनिषदांत ४ ८ येथें "स्वर्गलोक" हा शब्द ह्याच अर्थानें योजिला आहे.

शीक्षावल्ली अनुवाक ४

यश्छंदसामृषभो विश्वरूपः। छंदोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव। स मेंद्रो मेधया स्पृणोतु। अमृतस्य देव धारणो भूयासं। शरीरं मे विचर्षणम्। जिह्वा मे मधुमत्तमा। कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम्। ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः। श्रुतं मे गोपाय। आवहन्ती वितन्वाना॥१॥ कुर्वाणा-चीरमात्मनः। वासांसि मम गावश्च। अन्नपाने च सर्वदा। ततो मे श्रियमावह। लोमशां पशुभिः सह स्वाहा। आ मायंतु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। विमायंतु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। प्रमायंतु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। दमायंतु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। शमायंतु ब्रह्मचारिणः स्वाहा॥२॥ यशो जनेऽसानि स्वाहा। श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा। तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा। स मा भग प्रविश स्वाहा। तस्मिन् सहस्रशाखे। निभगाहं त्वयि मृजे स्वाहा। यथापः प्रवता यंति। यथा मासा अहर्जरम्। एवं मां ब्रह्मचारिणः धातरायंतु सर्वतः स्वाहा। प्रतिवेशोऽसि प्रमा भाहि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

329

प्रभा पद्यस्व ॥ ३ ॥

अर्थः — जो वेदांचा [छंदसां] प्रतिपादन करावयाचा मुख्य विषय ~~आहे~~ [ऋषभः] आहे, जो ह्या विश्वाचें रूप धारण करता झाला (विश्वरूपः) आणि जो वेदा- पासून [छंदोभ्यः] उत्पन्न झालें त्या अमृतापासून, म्हणजे ज्ञानापासून जीवांच्या ~~मारल्य~~ ठिकाणीं [अधि] ~~आ अम्~~ प्रगट झाला [संबभूव] म्हणजे प्रगट होत असतो, तो इंद्र म्हणजे जीवन्मुक्त आत्मा ~~परमात्मा~~ मला बुद्धिनें [मेधया] म्हणजे बुद्धि देऊन संतुष्ट करो. हे देवा, मी अमृताला म्हणजे आनंदातिशयाला धारण करणारा [धारणः] होवो. माझें शरीर चालण्यास समर्थ [विचर्षणम्] म्हणजे आपलें सर्व व्यापार करण्यास समर्थ असो. माझी जिह्वा फार गोड भाषण करणारी असो [मधुमत्तमा], मी कानांनी पुष्कळ (ज्ञान) [भूरि] ऐको [विश्रुवम्] ह्यांदस लुङ्]. बुद्धीनें उघडा केलेला [अपिहितः] म्हणजे उघडा केला जाणारा ब्रह्माचा तूं कोश म्हणजे ठेवा आहेस. माझ्या ज्ञानाचें [श्रुतं] रक्षण कर. आणि वस्त्रें, गाई, व अन्नपान नेहमीं [सर्वदा] देणारी [आवहंती] आणि वाढविणारी [वितन्वाना] आणि शरीरांस [आत्मनः] दीर्घायुष्य [चीरम्] करणारी [कुर्वाणा] अशी श्री म्हणजेच लक्ष्मी ~~असावे~~ आहे म्हणून [ततः] ती लक्ष्मी मला दे. केसाळ प्राण्यांनीं [लोमशां] म्हणजे मेंढरांनीं व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व इतर पशूंनी युक्त [पशुभिः सह] अशी लक्ष्मी मला दे अशी प्रार्थना करून अग्निमध्ये आहुति टाकावी [स्वाहा] (पुढील ही प्रत्येक प्रार्थना करून अग्निमध्ये आहुति टाकावी असा पुढील सर्व "स्वाहा" शब्दांचा अर्थ आहे.) माझ्याकडे ब्रह्मचारी म्हणजे शिकणारे शिष्य चोहीकडून [आ] येवोत. माझ्याकडे विशिष्ट म्हणजे श्रेष्ठ बुद्धिचे [वि] ब्रह्मचारी येवोत. माझ्याकडे पुष्कळ [प्र] ब्रह्मचारी येवोत. माझे ब्रह्मचारी म्हणजे शिष्य शमाचे आचरण करोत. माझे ब्रह्मचारी दमाचें आचरण करोत. मी लोकांमध्ये [जने] यशस् म्हणजे कीर्ति मिळवो [असानि — अस् ह्या भ्वादि धातूचा अर्थ मिळविणें असा आहे]. धनवानापेक्षां ही [वस्यसः] मी मोठा व्हावें [अर्थात् कीर्तिने मोठा व्हावें [श्रेयान् असानि]. हे, भगा, त्या तुझ्या मध्यें मी प्रवेश करो आणि तो तूं माझ्यामध्ये प्रवेश कर. हे भगा ज्याला आनंदरूपी हजारों शाखा आहेत, त्या तुझ्यांमध्ये मी आपकें दुःख धुवून [नि मृजे] टाकतो. ज्याप्रमाणें पाणी सखल जमीनीकडे ~~खाल~~ [प्रवता] जाते किंवा मास हे संवत्सराकडे [अहर्जरम्] जातात, तसे हे धातर् माझ्याकडे ब्रह्मचारी चोहीकडून येवोत. तूंच आश्रयाचें स्थान [प्रतिवेशः]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तूं मला चांगल्या रीतीनें [प्र] *दिसूं लाग [भाहि] तूं मला चांगल्या रीतीनें प्राप्त हो. [प्रपद्यस्व] ।

टिप्पणें –

"इंद्र" = ब्रह्मज्ञानानें ब्रह्माशीं परमसाम्य पावले-ला मुंडक ३।१।३ येथें वर्णिलेला जीवन्मुक्त आत्मा. असा अर्थ केल्याशिवाय "ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयाऽपिहितः" ह्या पुढील वाक्याचा उपपन्न अर्थ लागत नांहीं.

चीरम् = हे "चिर" ह्याचें छांदस रूप आहे. ह्याचा दीर्घकाळ असा अर्थ आहेच. दीर्घ आयुष्य असा अर्थ येथें फार चांगला जुळतो म्हणून आम्ही तसा अर्थ केला आहे.

वस्यसः = वसीयसः

"ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयाऽपिहितः" = मेधया पिहितः असा पदच्छेद कोणी करतात. पण त्यानें चांगला सरस अर्थ निघत नांहीं. म्हणून "मेधया अपिहितः" असा पदच्छेद करून "बुद्धिनें उघडा केला जातो असा" असा अर्थ आम्ही केला आहे. कारण जीवन्मुक्तावस्थेचें स्वरूप बुद्धिनेंच ज्ञात होतें, आणि जीवन्मुक्तावस्थाच ब्रह्माचा कोश म्हणजे द्रव्यनिधि आहे. कारण त्या अवस्थेतच परमानंदा-चा अनुभव येतो.

"अहर्जरम्" अहानि जीर्यंते यस्मिन् स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सः संवत्सरः

शम = मनोनिग्रह. दम = इंद्रिय निग्रह.

शीक्षावल्ली अनुवाक ५

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः।
तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम्। माहाचमस्यः प्रवेदय-
ते। मह इति। तद्ब्रह्म। स आत्मा। अंगान्य-
न्या देवताः। भूरिति वा अयं लोकः। भुव इत्यंतरीक्षम्।
सुवरित्यसौ लोकः॥१॥ महः इत्यादित्यः। आदित्येन
वाव सर्वे लोका महीयंते। भूरिति वा अग्निः।
भुव इति वायुः। सुवरित्यादित्यः। मह इति चंद्रमाः।
चंद्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतींषि म-
हीयंते। भूरिति वा ऋचः। भुव इति सामानि।
सुवरिति यजूंषि॥२॥ मह इति ब्रह्म। ब्रह्मणा
वाव सर्वे वेदा महीयंते। भूरिति वै प्राणः। भुव
इत्यपानः। सुवरिति व्यानः। मह इत्यन्नम्। अन्नेन
वाव सर्वे प्राणा महीयंते। ~~चतस्रश्चतुर्धा~~ ता वा
एताश्चतस्रश्चतुर्धा। चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः।
ता यो वेद। स वेद ब्रह्म। सर्वेऽस्मै देवा बलि-
मावहंति॥३॥.

अर्थः — भूः भुवः आणि सुवर् ह्या तीन
व्याहृति आहेत. त्या व्याहृति पैकींच ही
चवथी व्याहृति "मह" ही माहाचमस्य
नांवाचा ऋषि सांगतो. मह हेंच ब्रह्म
आहे. मह हा आत्मा आहे आणि इतर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

325

देवता म्हणजे भूः भुवः आणि सुवर् ह्या व्याहृति त्याचीं अंगें होत. हा लोक म्हणजे पृथ्वी हीच भूः । अंतरीक्ष हेंच भुवः । आणि तो लोक म्हणजे सूर्यचंद्र जेथें फिरतात तो लोक सुवर् । आणि सूर्य हाच महः । सूर्यामुळेंच सर्व लोक मोठेपणास प्राप्त होतात । (सूर्यामुळेंच अंतरीक्षांतून पाऊस पडतो आणि त्यानेंच पृथ्वीवर पिकें उत्पन्न होतात एकूण अन्नपाणी सूर्यामुळें उत्पन्न होतें हा भाव आहे.)

(सूर्यप्रकाशा-च्या सहाय्याने)

अग्नि म्हणजे जागृतावस्था ही भूः । वायु म्हणजे स्वप्नावस्था ही भुवः । सूर्य म्हणजे निद्रावस्था ही सुवर् । चंद्रमा म्हणजे मन हें महः । चंद्रामुळेंच म्हणजे मनामुळेंच ह्या सर्व ज्योतींनां मोठेपणा प्राप्त होतो । (मनामुळेंच जागृति, स्वप्न व निद्रा ह्यांनां मोठेपणा ~~आलेला आहे~~ येतो हें ~~स्पष्ट~~ उघडच आहे)

(ब्रह्मज्ञ)

ऋग्वेद हाच भूः । सामवेद हा भुवः । यजुर्वेद हा सुवर् । ब्रह्म म्हणजे ब्रह्मज्ञान हेंच महः । ब्रह्मानें म्हणजेच ब्रह्मज्ञानानेंच सर्व वेदांनां मोठेपणा प्राप्त होतो । (ब्रह्मज्ञान वेदांमध्ये आहे म्हणूनच वेद मोठे असा भाव आहे) ।

(ह्यांत पाण्याचा अंतर्भाव होतो च हें समजलें पाहिजे)

प्राण हाच भूः । अपान हा भुवः । व्यान हा सुवर् । आणि अन्न हेंच महः । अन्नानेंच सर्व प्राण मोठेपणास प्राप्त होतात । त्या ह्या चार प्रकारच्या [चतुर्धा] चौकड्या [चतस्रः] म्हणजे सोळा [चतस्रश्चतस्रः] व्याहृति जो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जो जाणतो तोच ब्रह्म जाणतो व आणि त्याला सर्व देव म्हणजे इंद्रियें आनंदरूपी बलि अर्पण करतात ॥ २ ॥

टिप्पणें — ह्या अनुवाकाचा भाव असा :— पहिली चौकडी जाणणारा मनुष्य अन्न आणि पाणी ~~उत्पन्न~~ संपादन करील. चवथी चौकडी जाणणारा मनुष्य त्या अन्नानें व पाण्यानें प्राणांची जोपासना करील. कारण मन हें ~~प्राणांवरच अवलंबून असतें~~ प्राणांच्या आधारावर राहतें आणि दुसरी चौकडी जाणल्यामुळें तो मनाचें महत्व जाणतो. तिसरी चौकडी जाणणारा तें मन ~~निष्पाप~~ प्रसन्न करण्याकरीतां वेदांचें ~~अभ्यास~~ अध्ययन करून त्यांतून ब्रह्मज्ञान मिळवितो. ह्याप्रमाणें त्यानें ब्रह्मज्ञान आणि आयुष्य मिळविल्यानें तो परमानंदाचा अनुभव घेतो.

ह्या अनुवाकांतील चार चौकडी पैकीं दुसरी चौकडी दुर्बोध आहे. पण तीच फार महत्वाची आहे कारण तिचाच पुढील अनुवाकांत उपयोग केला आहे. ह्या चौकडींत चंद्रानें सूर्यास मोठेपणा येतो ही खोटीच वारफारी गोष्ट सांगितली असल्यामुळें ह्या चौकडींत परोक्षवाद असला पाहिजे हें उघड आहे. त्याचा उलगडा केला पाहिजे. तो असा : चंद्र हा मनाचा वाचक आहे. ("चंद्रमा मनसो जातः" ह्या पुरुषसूक्तांतील वचनावरून हें दिसते) अर्थात् अग्नि, वायु आणि आदित्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म्हणजे अनुक्रमें जागृति, स्वप्न व निद्रा असे अर्थ घ्यावे लागतात. निद्रावस्थेतील जीव हाच ईश्वर होय असें मांडुक्यांत सांगितलेंच आहे त्या अर्थी तिला आदित्य ~~म्हण्यास कोणतीच हरकत नाही~~. म्हणतां येते; कारण ईश्वर जग निर्माण करतो त्याप्रमाणें आदित्यही आपल्या किरणांनीं पिकें व जीव उत्पन्न करतो. स्वप्नावस्था वायुप्रमाणें चंचल असते म्हणून तिला वायु म्हणतां येतें. जागृति ही तर सर्वप्रकाशकच आहे म्हणून तिला अग्नि म्हणतां येतें. चंद्र म्हणजे तरी सामान्य मन असा अर्थ न घेतां ब्रह्मज्ञ मन असा अर्थ घ्यावा कारण तेंच चंद्राप्रमाणें आनंद-दायक असतें. जागृति स्वप्न व निद्रा ह्यांना ज्योति म्हणजे प्रकाशक म्हटलें आहे तें पूर्णपणे उपपन्न नाहीं अशी शंका येतें कारण जागृति आणि स्वप्न ह्यांना जरी प्रकाशक म्हणतां येतें तरी झोपेस तसें म्हणतां येत नाहीं. ह्या शंकेचें उत्तर असें देतां येते कीं झोपेंत एक प्रकारचें सुखच प्रकाशित होते म्हणून झोपेसही प्रकाशक म्हणतां येतें.

शीक्षावल्ली अनुवाक ६

स य एषोंऽतर्हृदय आकाशः। तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः। अमृतो हिरण्मयः। अंतरेण तालुके। य एष स्तन इवावलंबते। सेंद्रयोनिः। यत्रासौ केशांतो विवर्तते। व्यपोह्य शीर्षकपाले। भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति। भुवरिति वायौ ॥ १ ॥ सुवरित्यादित्ये। मह इति ब्रह्मणि। आप्नोति स्वाराज्यम्। आप्नोति मनसस्पतिम्। वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति । आकाश-शरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मन आनंदं । शांति-समृद्धममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपासस्व ॥ ५ ॥

अर्थः — हा जो हृदयांत आकाश आहे त्या आकाशांत हा मनोमय म्हणजे ज्याला मन आहे असा, आनंदरूप असल्यामुळें ~~सोन्याप्रमाणें~~ ~~चकाकणारा~~ [अमृतः] सोन्याप्रमाणें चकाकणारा [हिरण्मयः] हा पुरुष आहे. (ह्यावर कोणी प्रश्न केला "हृदयांत म्हणजे कोठें" त्यावर उत्तर पुढील वाक्यांत आहे). दोन तालुकांच्या मध्ये तें हृदय आहे [अंतरेण तालुके]. (ह्यावर पुनः कोणी प्रश्न केला "त्या दोन तालुका कोणत्या" त्यावर उत्तर पुढील वाक्यांत आहे.) जेथें ही स्तनाप्रमाणें पडजीभ लोंबते ती इंद्रयोनि नावाची एक तालुका होय. (इंद्र म्हणजे जीवात्मा त्याची योनि म्हणजे उत्पत्ति-स्थान म्हणून इंद्रयोनि). आणि जेथें हा केशांचा अंत [केशांतः] कपाळ आणि शीर्ष ह्यांचा विभाग दाखवित [व्यपोह्य] वतुर्ळाचा आकार धारण करतो [विवर्तते] ती दुसरी तालुका होय. डोक्यांतील मेंदू मध्यें मनोमय पुरुष म्हणजेच जीवात्मा असतो असा भाव आहे. जो विचारी मनुष्य जागृतिच्या ~~ठिकाणी~~ ठिकाणी [अग्नौ] तोच भूः असें मानून प्रतिष्ठित

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

होतो, स्वप्नावस्थेच्या ठिकाणीं [वायौ] तीच भुवः असें
मानून प्रतिष्ठित होतो, निद्रेच्या ठिकाणीं [आदित्ये]
तीच सुवर् असें मानून प्रतिष्ठित होतो, आणि
ब्रह्माच्या ~~म्हणजेच ब्रह्मज्ञाना च्या~~ ठिकाणीं तेंच महः असें
मानून प्रतिष्ठित होतो म्हणजे जागृतिस्वप्ननिद्रा ह्या
तीनही अवस्था योग्यरीतीनें कायम राहण्यासाठीं कर्म
करीत असतो आणि, ~~ब्रह्मज्ञान हे मिळवितो~~, तो
स्वाराज्य म्हणजे स्वातंत्र्य मिळवितो. तो आपल्या
मनाच्या पतिला [मनसः पतिं] प्राप्त होतो.
म्हणजे तो आपल्या मनाचा पूर्णपणें मालक बनतो.
तो आपल्या वाणीचा, डोळ्याचा, कानाचा आणि
विज्ञानाचा पूर्ण मालक बनतो. आणि नंतर तो
पुढें वर्णिलेलें [एतत्] ब्रह्म म्हणजेच ब्रह्मज्ञ जीव
तो होतो. ज्याचें आकाश शरीरांतच आहे
असें ब्रह्म म्हणजे ब्रह्मज्ञजीव तो होतो.
(ईश्वराचें आकाश सर्व जगांत आहे. जीवाचें
आकाश ~~शरीरांत~~ मागें ह्याच अनुवाक्यांत
सांगितल्याप्रमाणें शरीरांतच मेंदूत आहे.)

(ब्रह्माचें औदार्यादि गुण स्वतंत्र आणतो,)

सत्य म्हणजे ज्ञाता, ज्ञान आणि ज्ञेय ही
त्रिपुटी हेंच ज्याचें रूप आहे असें, (ब्रह्मानंद-
वल्ली अनुवाक ६ ह्या "सत्य" ह्याची अशीच व्याख्या
केली आहे.) प्राण हेंच आराम म्हणजे
विश्रांतिचें ज्याचें असें, (झोपेंत मन व जीवात्मा
प्राणांमध्यें जाऊन मिळतो आणि विश्रांति
घेतो म्हणून त्याला प्राणाराम असें म्हटलें
आहे.) ~~मनांत किंवा मनके~~ मनांतच किंवा

(ध्यान)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मन हेंच ज्याचा आनंद आहे म्हणजे ज्याच्या आनंदाला दुसऱ्या वस्तूच्या प्राप्तीची गरज नाहीं मनांत आनंद मानल्यानेंच ज्याला आनंद होतो, असें, शांतिसमृद्ध आणि परमानंदयुक्त [अमृतम्] असें तें ब्रह्म आहे असें जाणून [इति] याची, हे प्राचीनानां योग्य असलेल्या शिष्या, तूं उपासना कर म्हणजे तें ब्रह्म तूं हो. ॥२॥.

टिप्पणे

"तालुके" — मराठींत "टाळु" ह्या शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. एक जेथें पडजीभ लोंबते ती आंतील टाळु व दुसरी जेथें केश आहेत ती बाहेरची टाळु. असेच दोन अर्थ संस्कृत भाषेंत ही उपनिषत्कालीं होते असें "तालुके" ह्या द्विवचनावरून स्पष्ट दिसतें.

"हृदय" — म्हणजे छातींतील रक्ताभिसरणेंद्रिय असा अर्थ येथें नाहीं. "हृदय" म्हणजे अंतस्थ भाग असा सामान्य अर्थ येथें आहे. पुढील वर्णनावरून तो मेंदू विषयीं योजिला आहे हे स्पष्ट आहे.

"मन आनंद" — बृहदारण्यक ४।१।६ येथें ही असेच विचार आहेत. ह्याचा भाव असा आहे, कीं विषयसंपर्काशिवाय ही तो आनंदांत असूं शकतो.

"शांति समृद्धम्" — वासनारहित, कारण वासनानींच मनुष्याचें मन अशांत म्हणजेच चंचल होतें.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=30.12.19 14:20
,TRANSFERRED=2019/12/30 at 14:55:46
,PAGES=178
,TYPE=STD
,NAME=S0002417
,Book Name=M-2082-UPNISHDARTH VYAKHYA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF

,FILE35=0
,FILE36=0
,FILE37=0
,FILE38=0

,FILE39=0

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF

,FILE83=0
,FILE84=0
,FILE85=0
,FILE86=0

,FILE87=0

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF

,FILE131=
,FILE132=
,FILE133=
,FILE134=

,FILE135=

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF

,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection